

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻԻ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Կարօ Սասունիի (Ահարոնք գիւղ՝ Սասուն, 1889-Պէյրութ, 1977) անունը իր առանձին տեղը ունի ի. դարու հայ քաղաքական-կուսակցական կեանքի պատմութեան մէջ. 1910ականներուն սկիզբը, երբ իրաւաբանութիւն կ'ուսանէր Պոլսոյ մէջ, ան ընդգրկուած է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ) շարքերը, այնուհետեւ իր մասնակցութիւնը բերած է ամբողջ տասնամեակը յուզող քաղաքական ու ռազմական դէպքերուն: Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանին, եղած է Խորհրդարանի անդամ ու Շիրակի նահանգապետ, Փետրուարեան Ապստամբութեան (1921) օրերուն՝ Փրկութեան կոմիտէի Ներքին Գործոց նախարար: Այնուհետեւ, ան տարագրութեան ճանապարհը բռնած է իր շատ մը գաղափարակիցներուն նման: Յաջորդ կէս դարուն կուսակցական, հրապարակագրական, ինչպէս նաեւ ուսուցչական ու գրական աշխոյժ գործունէութիւն ծաւալած է Փարիզի ու Պէյրութի մէջ: Հրատարակած է պատմական, քաղաքական, գրական եւ յուշագրական մօտ երկու տասնեակ հատորներ:

1907-1914ին գրական նախափորձեր ընելէ ետք, 1920ականներուն, քաղաքական գործունէութեան զուգընթաց, Սասունի վերադարձած էր գրականութեան ու գործօն մասնակցութիւն բերած փարիզահայ գաղութի գրական-մշակութային կեանքին: Այդ ժամանակաշրջանին իտալիա փոխադրուած կոստան Զարեանի հետ հաստատած է կապեր, որոնց արգիւնքը եղած է կանոնաւոր նամակագրութիւն մը (1930-1931): Այնուհետեւ թղթակցութիւնը ընդհատուած է անյայտ պատճառներով: Սասունի ու Զարեան կրկին հանդիպած են 1950ականներուն՝ Պէյրութի մէջ²:

Սասունի-Զարեան նամակագրական կապին առաջին հրապարակումը կատարուած է Սասունիի մահէն քիչ ետք, երբ 1977ին Զարեանէն երեք նամակներ (յաջորդաբար՝ 4 Յունիս 1930, 12 Մարտ եւ 14 Մարտ 1931) լոյս տեսան *Բազմնի մէջ*³ խմբագրական հետեւեալ բացատրութեամբ. «1930-1931 քուակամներուն, Կ. Սասունիի եւ Կ. Զարեանի միջեւ կատարուած է յոթակցութիւն մը, երբ առաջինը Փարիզ կը գտնուէր, իսկ երկրորդը՝ նախ Ասքոն, եւ ապա՝ Վենետիկ: Կ. Զարեանի նամակները թիւով 15 հատ են, որոնց մեքենագրուած պատճենները կը գտնուին «Բագին» խմբագրութեան տրամադրութեան տակ:

Գաղափար մը տալու համար այդ մասին, ստորեւ կը ներկայացնենք քանի մը մտոյշ»³:

Ենթադրելի է, որ նոյնինքն Սասունին կատարած լրջալ Զարեանի նամակներուն վերծանումն ու մեքենագրութիւնը՝ մահէն քիչ առաջ: Սակայն, հնարաւոր չէ ըսել, թէ անոնց տպագրեալ շարադրանքին մէջ մեր նկատած վրէպները (թերեւս ուրիշներ եւս, որոնք առանց բնագրի աւկայութեան կարելի է կռահել) մեքենագիր օրինակէն բխած են, թէ՛ գրաշարական սխալներ եղած:

Վեց ամիս ետք, երեք նամակներ եւս լոյս տեսան (յաջորդաբար՝ 15 Մայիս, 25 Սեպտեմբեր եւ 14 Փետրուար 1930), որոնց կցուած էր հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Կ. Սասունիին գրուած Կ. Չարեանի 15 նամակներէն երեքը ընթերցողին յանձնած էինք մեր անցեալ տարուան Նոյեմբերի համարով: Ստորեւ կու տանք երեք հատ եւս, իսկ միւսները պիտի ներկայացնենք տարբեր առիթներով»⁴:

Դժբախտաբար, այդ նամակներուն հրապարակումը Բազինի մէջ ընդհատուած է մեզի անյայտ պատճառներով (թերեւ՝ լիբանանեան պատերազմին վերիվայրումներուն հետ կապուած), եւ մնացեալը անտիպ մնացած է ցայսօր: Անծանօթ է մեքենագրեալ նամակներուն, ինչպէս եւ անոնց հիմք հանդիսացող ձեռագրերուն ճակատագիրը. անոնք չկան Սասունիի արխիւին մէջ, որ ներկայիս կը գտնուի իր հարազատներուն մօտ՝ Լոս Անճելիս:

Այս նամակները հետաքրքրական են, քանի որ վկայութիւնն են շրջանի գրական խմորումներուն (օրինակ՝ Մենքի շարժումը) եւ քաղաքական որոշ հարցերուն (օրինակ՝ 1925-1930ի քրտական ըմբոստութիւնը Թուրքիոյ մէջ, եւն.)⁵:

Ներկայ հրապարակումին մաս կը կազմեն Կարօ Սասունիի տասը անտիպ նամակներ, որոնց ձեռագրերը կը գտնուին Երեւանի Եղիշէ Չարենցի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ (Կ. Չարեանի Ֆոնտ, թիւ 96), եւ Բազինի մէջ լոյս տեսած Կոստան Չարեանի վեց նամակները Վերջիններուն պարագային, բնագրերուն բացակայութեան պատճառով, գոհացած ենք սրբագրելով կարգ մը կուսակցի թիւրքերէթերցումներ: Այլապէս՝ նամակները լոյս կ'ընծայենք նոյնութեամբ, յարգելով լեզուական եւ ուղղագրական բոլոր իւրայատկութիւնները (Սասունի, հաւանաբար Կովկաս անցուցած տարիներուն ազդեցութեամբ, արեւելահայերէն որոշ ձեւեր գործածած է): Բոլոր նամակները (ներառեալ՝ Բազինի մէջ լոյս տեսածները) օժտած ենք ծանօթագրութիւններով, որքան որ մեր միջոցները ներած են: Յոյս ունինք, որ այս հրապարակումը խթան կը հանդիսանայ, որ յետագային յայտնաբերուին ու լոյսին բերուին այս նամակագրութեան պակսող միաւորները:

1.

8 Փետր[ուար] 1930
Փարիզ

Սիրելի Չարեան!

Ստացայ բացիկդ. ուրախ եմ որ արեւ եւ խաղաղութիւն կը վայելես, ու միեւնոյն ժամանակ աչքերդ կը հանգչին ձիւնէ անընդհատներու վրայ:

- Լոս Բան մը չկայ. տափակութիւնը՝ լայնատարած:

- Հարցումիս պատասխանեց այդ «կովի աչքերով»ը⁶: Ես ալ աւելի շեշտակի հարուածեցի: Աւելի խիստ գրած էի եւ վերջաբանին մէջ կ'ըսէի որ այդ *հէրիֆը* «ամմեղ» է որովհետեւ զանազանելու կարողութիւնը չունի: Օրինակ տուած էի Անգլիացի հեղինակ Ճ. Մորի⁸ «Հաջի Բաբան»⁹ որ երբ Երոսպա ու Լոնտոն կուգայ բոլոր եւրոպացիները իրարու նման կը գտնէ, ու կ'ամիծէ այդ անհաւատները, որոնց ճանչնալ եւ զանազանել չի կրնար: Լ[ետն] Նալ[լի]րցու տեսնելու եւ ըմբռնելու կարողութիւնը նմանցուցած էի պարսիկ Հաջի Բաբային: Սակայն Շ.ն¹⁰ շատ խնդրեց այդ մասը հանձն, որովհետեւ տղան

ջղային հիւանդ է... Ինչ որ է, «Յառաջ»ի մէջ կը կարդաս այդ երկու գրութիւնները:

- Համաստեղէն¹¹ նամակ ունիմ Հռոմէն. 15 օրէն Փարիզ պիտի հասնի¹²:

- Ահարոնեանի¹³ մասին երկու յօդուած գրեցի¹⁴ եւ որկեցի «Հայրենիք»ին¹⁵. «Յառաջ»ի¹⁶ մէջ ալ պիտի տպուի, կը որկեմ քեզ: Կ'ենթադրեմ որ Ահարոնեան շատ գոհ պիտի մնայ, քեւ կ'շող գրած եմ եւ փառաբանանքի չեմ գացած: Իմ համոզումով, մինչեւ հիմա իր մասին լոյս տեսած յօդուածները պարզ ծափահարութիւններ են, աննշան մարդոց կողմէ գրուած, ու չեմ կարծեր որ այդ պարզունակ փառաբանանքները շատ շոյեն անոր արուեստագէտի հար:

- Յոյս ունիմ որ պիտի աշխատիս, բայց երբեմն երբեմն փոթորկայոյզ նամակներ գրէ մեզ, որոնք մասամբ միայն պիտի փոխարինեն քու ներկայութիւնը:

Եղիան¹⁷ կը քարեւ:

Ռոբոնտի¹⁸ աթոռներն անշարժ, մեզի կը սպասեն շատ յաճախ:

Շատ քարեւներով եւ սիրով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

2.¹⁹

14-2-30

Սիրելի Սասունի,

Նամակդ եւ թերթերը առի. շատ լաւ՝ շնորհակալութիւններս: «Հայրենիք» օրաթերթին Միստրալի²⁰ մասին մի փոքրիկ յօդուած որկեցի²¹ եւ առիքէն օգտուելով մի քիչ ման եկայ այդ պարոնների²² անգաղափարաբանակ փողոցներում²³: Եթէ պետքը տեսնուի՝ կը վերադառնամ, աւելի ուժգին կոխկոտելով, մեր գրական պատմութեան մէջ չտեսնուած այդ ամայութիւնը:

Վերջը վերջոյ, ի՞նչ ահաւոր ինքնասպանութիւն է այդ, այդպէս ասած, երիտասարդների ընթացքը: Եւ ի՞նչ խեղճ ազգ ենք մենք...

Բայց լաւ է այդ մասին չխօսել: Գրողը տանի այդ ամէնը. հարկաւոր է աշխատել:

Կարծում եմ, որ այլեւս մեծ քաղաքների, մանաւանդ Փարիզի կեանքը ի վիճակի չեմ տեսնելու: Եկայ այստեղ²⁴ թէ չէ՝ հանգստացայ, ջղերս գտան իրենց տեղը եւ կանոնաւոր աշխատանքներս վերսկսեցի:

Լաւ է, արեւ ամբողջ օրը, ծաղիկներ եւ գեղեցիկ լիճը: Աւելցուր, որ չտեսնուած բան - ո՛չ մի հայ չկայ: Թէպէտ առեւտարակ շատ մարդ չկայ. գիտ տեղ է. քիչ բնակչութիւն եւ առատ... օդ:

Յոյս ունեմ մինչեւ գարուն շատ բան արտադրել: Եթէ այս բաժնով կարողանամ շարունակել...

Այստեղ վերը, բլրան կատարին, գերմանացի արուեստագէտներ փոքրիկ գաղութ են հիմնել. կտաւ են գործում, ապակի են նախշում եւ այլ[ն]: Կարողանում են իրենց ապրուստը վաստակել: Ռ՞'ր էր մենք էլ կարողանայինք մի այդպիսի գաղութ կազմել ու ազատ ժամերին արտադրել: Խեղճ Միամանքոյի²⁵ երազն էր. մենք էլ պիտի երազենք ու մեռնենք ու մեզանից յետոյ եկողներն էլ պիտի երազեն ու մեռնեն...

“Rotonde”ից²⁶ ազատագրուել՝ ահա՛ մեծ լոգումը:

Ի՞նչ նորութիւններ կան՝ գրիր: Երբեմն էլ թերթ ուղարկիր, եթէ ներութիւն չէ:

Եղիային շատ բարեմներ: Փարիզից մորից մեկնեցայ առանց իր նկարները տեսնելու: Բայց ոչինչ, լուրջ տղայ է եւ վստահ եմ որ լաւ բաներ է նկարում: Բարեմներ եղբայրներիդ⁷, Եղիային:

Մնամ սիրով՝
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Հա՛, մոռացայ ասել, որ «էպոպէյա», «էպոս»²⁸, - roman epique եւայլն - դեռ պատերազմից առաջ գործ են անել գերմանացիները եւ մասնատրապէս Հ[այնրիխ] Մաննը²⁹: Այդ տխմարը³⁰ կարծում է, որ ամէն բան ռ[ու]սներիցն է սկսում, մինչդեռ 80ական թուականից³¹ ի վեր նրանք կապկօրէն ընդօրինակում են եւրոպացիներին:

Epique երգի մասին գրել³² եմ «Մեհեան»ի³³ մէջ. թատրոնի մասին] խօսելիս³⁴:

3.

26 [Փ]ետր[ուար] 1930

Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Ստացայ նամակդ, որմէ արեւու հոտ կուգար. որքան կարօտ եմ առանձնութեան եւ արեւու դրացնութեան... Բայց երեւի մենք պիտի շարունակենք Rotondeի մեր կեանքը:

Շատ ուշացուցի այս թերթերը: Երեւակայիր որ 2 շաբաթ է գրպանս կը պտտցնեմ, ու օր ատր թիւերը կ'աւելնան: Վերջապէս, այս օր, այս հաստ ծրարը քեզի կը դրկեն:

Ինչպէս պիտի տեսնես, այդ թշուառական Նա[յ]իրցին մորէն գրած է, դուրս տալով, թէի շատ ընկրկած է եւ à la-ները մէկ կողմ մետած է³⁵: Այդպիսի ողբալիներն արժէք գուրկ են, ու անուցմով զբաղիլն ալ կը դառնայ անարժէք: Ը.ի հետ կռուեցայ, ցոյց տալով իրեն որ իր ըրածը անպարկեշտութիւն է, երբ մնան գրուածքներուն տեղ կուտայ: Զգիտեմ, ասկէ յետոյ պիտի աշխատակցի՞մ «Յառաջ»ին, թէ ոչ: Մեզի կը մնայ մեր թերթը հանել, այլապէս այս օրերու «գրական» ախոռներուն մէջ կրնանք խեղդուիլ:

Վերէն վար, Ամերիկայէն մինչեւ Եգիպտոս, թերթերն ու ամսագրերը պզտիկ մարդոց խանութը դարձած են:

- Համաստեղը չեկաւ տակաւին:

- Ահարոնեան պատէ պատ կը խօսի ամսագրին վրայ³⁶, բայց իրականութիւնն իմ աչքես հեռու կ'երեւի:

Ես եւ Եղիան քեզ կ'արտօցած ենք. այդքան հեռաւորութեան վրայ, քեզ միշտ մեզ մօտ կը նկատենք: Վերջապէս, օր մը, խմբովին ճիշ մը պէտք է արձակենք այս համատարած ոռնոցի մէջէն, որ հայկական ճահիճէն կը բարձրանայ, եւ երեւակայիր որ այդ գորտային պատարագին մէջ, դպիրները հին ու նոր «գրագէտներ»ն են:

Շատ սիրալիր բարեմներ Եղիայէն, եղբօրմէս եւ ինձմէ:

Սիրով քո՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Կը ներես որ այսպէս կը ծրարեն երկտողս. եթէ շուտ չիջնեն փոստին, քանի մ'օր ալ կրնամ մոռնալ թերթերը գրպանիս մէջ:

Սիրելի Ջաքեան!

Ժամանակին ստացած եմ քու երկտող նամակը: Զարթս մը յետոյ միայն կըրցայ ստուգել որ Ահարոնեան մեկնած է այս տեղէն: Ես տեղեկութիւն ստացայ որ պօտմը կը տպուի Ապրիլի թիւին մէջ³⁷: Յոյս ունիմ որ մինչեւ հիմա Դարբինեան³⁸ քեզ գրած կ'ըլլայ³⁹:

Դարբինեանի նամակներէն այն տպատրութիւնը կը ստանամ որ լատրամադրութեան մէջ չէ: Ես ալ սկսած եմ ընդհարումներ ունենալ «Հայրենիք»-ի վարչութեան հետ⁴⁰: Մարդու վրայ սիրտ չի մնար, իրօք, տեսական աշխատանքի լծուելու:

Նօթեր սկսած եմ առնել, քննադատական յօդուած մը պատրաստելու «Հայրենիք» ամսագրին համար «Օրերի պսակ»ի առթիւ⁴¹: Բայց Դարբինեանի գրածներէն կը հասկնամ որ մինչեւ քրտական ուսումնասիրութիւնս⁴² չվերջանայ, ուրիշ յօդուած, միեւնոյն ժամանակ, չի կարող գետեղել թերթին մէջ: Այդ ալ առաջ կու գայ իր շրջապատէն...

Ինչ որ է[,] ես իմ յօդուածս կը պատրաստեմ⁴³:

- Կարդացի Միստրալի մասին գրածդ, լսեմ է եւ տեղին:

- Մայքըլ Արլենի⁴⁴ պատմութիւնը կարդացի թէ անգլիները եւ թէ քարգմանութիւնը⁴⁵: Պէտք է ըսեմ որ Զօպանեան⁴⁶ սխալ ըմբռնած է եւ յարձակումը գգուելի գտալ⁴⁷: Այդ պատճառով յօդուածով մը հրապարակ եկայ Մայքըլ Արլենին պաշտպանելու⁴⁸: Մարտի 12ի թիւին մէջն է⁴⁹: Թէեւ ես շարքս մ'առաջ տուի, սակայն Շ.ն ուզեց խմբագրական մը գրել⁵⁰, ու յետոյ իմ յօդուածս տպել: Խմբագրականը շատ խեղճ բան է, պիտի տեսնես: Իմ յօդուածիս առաջին երկու տողը ինքը աւելցուցած է, յիշատակելով իր խմբագրականը: Դժգոհ մնացի, շատ ներողութիւն խնդրեց, ու ես լռեցի: Մէկ խօսքով, ամէն կողմ տափակութիւն մը կը տիրէ: Զօպանեան անշուշտ կողմնակի խնդիրներուն պիտի մօտենայ եւ յամառի, այդ պարագային անելի խիստ եւ անելի կտրուկ պիտի հարուածեն: Այս տափակ ոչնչութիւնները բաւական է, որ 40 տարիներէ ի վեր հայ գրականութեան քեմին վրայ քահանայապետութիւն ընեն...

- Տրամադրութիւնս վատ է, որովհետեւ կեանքս անորոշ է. թէեւ այս պայմաններուն մէջ անելի բան կը ստեղծագործեմ, բանք մը որ իմ սրտին ու մտքին մօտիկ են, որ իմ ամուսնով հրապարակ նետուած չեմ, եւ ինչպէս դուն կ'ըսէիր, ընթերցողի կարծիքէն չեմ ազդուիր: Իմ անհատական անկախութեանս հետ, ես հոգեկան երջանկութիւն ունիմ. եւ եսկանը մարդու հոգեկան անկախութիւնն է:

- Գարունը կը մօտենայ, ու ես միտք ունիմ քաշուիլ Շաւիլի անտառ, իմ տան մօտիկ⁵¹, ու քանի մ'ամիս, արջերուն պէս, իմ սեփական ոտքերուն տակը լիլզել, ինձմով սնանելու համար...

- Համաստեղէն 40 օր է լուր մը չունիմք: Դճնովայէն պիտի մեկնէր, ու ո՞ր մնաց, չգիտեմ: Մ. Բերբերեանի⁵² Նիսի հասցեն եթէ գիտես, գրի ինձի:

- Եղիան քեզ կը բարեւ: Հաւատացիր որ քեզ շատ կարօտցած եմք:

Ջեմս սիրով
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Սիրելի Ջարեան!

Մտացայ երկտողդ. քերքեր դրկելէ առաջ քեզի կը դրկեմ այս նամակը, որպէս զի ներսիակեմ Մարտէլէն հասած նամակ մը քեզի⁵³: Հոն հաւաքուածները կ'ուզեն զիրք մը հրատարակել Ահարոնեանի յօրելեանի առթիւ: Նախաձեռնողները շատ անճարակ մարդիկ են եւ չեն կարծեր շնորհքով բան դուրս գալ: Ես գրութիւն չդրկեցի. երբ կրկին դիմեցին, իրենց գրեցի որ «Յառաջ»ի մէջ գրածս (Ահարոնեանի մասին) կարող են արտատպել, եթէ ուզեն, ու օժիրս ազատեցի: Դուն եթէ ժամանակ ունիս, բան մը գրէ, թէիւ այս բոլոր հաւաքածոներէն եւ տարեգրքերէն զգուած եմ⁵⁴:

- «Մտածումներ»ու շարք մը սկսայ «Յառաջ»ին մէջ, քանի մը Կիրակի պիտի տեսէ: Առաջինը արդէն լոյս տեսաւ. հարուածը կ'երթայ «նիհար եզան» - Զօպանեանին:

«Տատրագումի հարսը» ամբողջութեամբ տպուած է⁵⁵: Ուրախ եմ ըսելու որ քանիներ արդէն կարդացած էին եւ ինծի յայտնեցին իրենց հիացմունքը...

Այո, լաւ ելոյթ էր. շատերը շուրջերմին պիտի նային, կարծեմ քիչ մը անհանգստացած:

- Ահարոնեանը կը տեսնեմ. առայժմ տաք կը մտածէ հանդէսի մասին. տեսնենք թէ նոյնը պիտի մնա՞յ յօրելեանէն յետոյ:

- Այս օր Ջատիկ է... *Յարութիւն...*

Մարդ Աստուծոյ, մեր յարութիւնը ե՞րբ պիտի գայ. ե՞րբ քանի մը հոգի ձեռք ձեռքի տուած մենք ալ մեր վրայէն ետ պիտի իրենք սա ծանրացող խաբարը...

- Այս օր իմ եղբայրներուն, Համաստեղին եւ Եղիային հետ մեզ մօտ պիտի *Ձատկենք*, ու քու կենացն ալ պիտի խմենք, յոյսալից որ մենք յարութիւն պիտի առնենք, օր մը:

Ջերմ բարեկներով ու սիրով
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

6.⁵⁶

15-5-30, Աս[կ]ոնա

Սիրելի Սասունի,

Ինձ մոռացար: Եւտ հետաքրքիր եմ իմանալ Ահարոնեանի յօրելեանը ինչպէ՞ս անցաւ: Հայերէն քերքի երես չեմ տեսնում եւ դու էլ մինչեւ որ տեղիցդ շարժուես՝ ամիս կ'անցնի: Բարի եղիր դրկիր:

Յոյս ունէի 20ին մեկն[ել] Վենետիկ. բայց ինչպէս երեւում է դեռ այս ամիս էլ այստեղ պիտի մնամ: Էլ յոգնեցի: Երեւակայիր քանի ամիս է հայերէն խօսելու իսկ առիթ չունեմ:

Մի քիչ էլ եխանդացայ: Հիմա առողջ եմ եւ աշխատում եմ:

Ի՞նչ նորութիւն: Ի՞նչ էք անում Պառնասա լեռում. «տորով» եւ «գմբէք» սրճարաններում⁵⁷...

Գրիր, ասիր, պատմիր:

Սիրով քո
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Բարեկներ բարեկամներին

Սիրելի Սասունի

Վաղուց է քեզանից ոչ մի լուր չունեմ, նոյնը եւ Ահարոնեանից. այդքան շուտ մոտացա՞ր ինձ: Ես, ինչպէս տեղեկացար դրկած բացիկից, այստեղ Վենետիկ եմ, միացած ընտանիքիս: Մի տուն բնակարան էլ գտայ, օդաւտ տեղ մը եւ հիմա նորից պիտի կարողանամ աշխատանքներս շարունակել: Եթէ երբեք ցանկութիւն ունենաս Վենետիկ գալ՝ ուրախ կը լինեմ բնակարանիս մէջ քեզ ընդունել. կը յուսանք, որ մի քիչ առաջ գրես: Վենետիկը ինձ համար այլեւս ոչ մի նորութիւն եւ ոչ մի գաղտնիք չունի, սակայն նրանց համար, որոնք տօճերի⁵⁹ քաղաքը չեն տեսած՝ լեցուն է տարօրինակ հրապոյրով եւ անակնկալ գեղեցկութիւններով:

Գրիր մանրամասն ինչ նորութիւններ կայ, մանաւանդ այդպէս ասուած գրական աշխարհում: «Այրեւնիք»ները ինձ գալիս էին անկանոն, իսկ հիմա, որ տեղափոխուեցի այստեղ՝ բնաւ տեղեկութիւն չունեմ հայոց աշխարհից: Վաճառք⁶⁰ հետո է եւ գրեթէ մի օր պէտք է կորցնել՝ այնտեղ գնալու համար. իսկ վարդապետները «տես, տես», եթէ իմ մասին մի որեւէ բան լինի՝ չեն ասի եւ նոյնիսկ թերթը կը թաքցնեն: Ահարոնեանը գրած էր, ինձ համար, որ իմ մասին յօդուած գրած է. լոյս տեսա՜ւ, ո՞ր եւ ե՞րբ⁶¹:

Ապա՝ «Տատրագոմի հարսը» առանձին գրքով լոյս պիտի տեսնէր, տեսա՞ւ⁶²: Չարմանալի չէ՞, որ այդ մասին քարեկամներից պիտի տեղեկութիւն առնեմ: Ի՞նչ եղաւ հանդէսի հարցը: Ահարոնեանի վերջին նամակը յուսալից էր, սակայն դրական ոչ մի բան չիմացայ:

Այստեղ ինձ ասացին, որ «Զուարթնոց»ը⁶³ այլեւս լոյս չպիտի տեսնի, որ «Անահիտ»ը⁶⁴ նոյնպէս դժուարին օրեր է անցնում եւ պիտի դադրի: Ե՞նչ չո՞ղ է:

Դէ՛, ծուլութիւն մի ակիր, նստիր եւ մանրամասն մի նամակ գիր: Եթէ կարող ես դրկիր նաեւ «Յառաջ»ները:

Համաստեղը գնա՞ց:

Բարեւներ ամնուն:

Մնամ քո
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

8.

6 Յունիս 1930

Փարիզ

Սիրելի Չարեան!

Այս օր ստացայ նամակդ. ստացած էի քարտդ: Կը մեղադրես որ նամակս ուշացուցի. ըսեմ անմիջապէս, որպէս պատասխան ամբաստանութեանդ, թէ տասը նամակէ աւելի խօսակցութիւն ունեցած եմ քու մասին: Կարելի է ըսել, որ դուն միշտ մեր մէջն ես: Եւ հոգեբանական է երբ մարդ այսքան մօտիկ կը գգայ իր ընկերոջ եւ այսքան խօսակցութեան միտք կը դարձնէ, հոգեպէս կը գոհանայ, ու կը կարծէ թէ նամակի այլեւս պէտք չկայ: Ի հարկէ այս բացատրութիւններս փող չեն կշտացներ, նամակի սպասողի մը համար:

Երեկ Ահարոնեանի մօտ թէյի էինք: Երկար խօսեցինք «Տատրագոմի»ի մասին, շարք մը մասեր կարդացինք: Հիմա Ահարոնեան շատ աւելի ոգևորուած է այդ գործով, քան առաջ էր: Որքան ուշադրութեամբ կը կարդայ, այնքան խորունկները կ'իջնէ. իսկ իմ կարծիքով «Տատրագոմի» յատկապէս շատ

խորունկ է ու ծալքերը անհաշիւ, ճիշդ հայոց աշխարհի եւ հայ ազգի հնու-
թեան չափ...

- «Տատրագոմ»ի մասին գրեցին Խոնդկարեան⁶⁵ «Հայրենիք»ի մէջ, Վե-
մունի⁶⁶ յօդուածաշարք մը «Յունաբեր»ի⁶⁷ մէջ⁶⁸ (եւ շատ լաւ էր գրած էր (sic)).
Գրական Ակումբ[ը]⁶⁹ երեկոյ մը յատկացուց քու գրութեան ուր խօսեցի եւ
խօսեցին շատեր, շատ դրական արտայայտութիւններով, անշուշտ չիսս-
նելով այն արուեստի եւ խորհուրդի բարձունքին, որոնցմով օժտուած է երկը:

- Քանի մը քիւ «Յառաջ»ներ եւ «Հայրենիք»ը դրկեցի Ջուիցեքիա քու
հասցեին, չգիտեմ ստացա՞ր:

- Ընդհանրապէս գրական շրջանակներու մէջ «Տատրագոմի հարսը» խօ-
սակցութեան միւթ է եւ ընդհանուր հիացմունք առաջացուցած է: Աւելի ուրա-
խալին այն է, որ արդէն հատորի վերածուած է, եւ հասած է այս տեղ: Ահա-
բոնեանի ու քանի մը ընկերներու քով տեսայ հատորը, խիստ գեղեցիկ թուղթի
վրայ, լաւ շրջանակներով, ու լուսանցքներով. քիչ մը լայնութիւնը շատ է, բայց
ընդհանրապէս գեղեցիկ հատոր է: Ես տակաւին չեմ ստացած:

- Չես կարող երեւակայել թէ ո՞րքան ուրախ եմ այս գրական *արշաւան-
քին* համար, արշաւանք մը բթացած ուղեղներու վրայ... Ու յաղթանակը շատ
աւելի մեծ պիտի ըլլայ մօտաւոր ապագային: Յոյս ունիմ որ հայ գրականու-
թիւնը իր խրած ճահիճէն դուրս պիտի գայ. այո՛ պիտի գայ՝ հարուածներուն
տակ, ու մանաւանդ տեղծագործութիւններու շնորհիւ:

- Ահաբոնեան ինձի ցոյց տուաւ յօդուածաշարք մը որ նուիրած է քու
գրականութեան. արդէն երկու խոշոր յօդուած դրկած է «Հայրենիք»ին: Շատ
գոհ եղայ որ ան սկսաւ հրապարակ գալ: Առ այժմ ես (հէնց Ահաբոնեանի
պատճառաւ) հրաժարեցայ յօդուածներ դրկել «Հայրենիք»ին: Որովհետեւ նա
պիտի արտայայտուի քու ամբողջ գրականութեան մասին:

- Ես, մօտեքս «Յառաջ»ի մէջ յօդուած մը պիտի նուիրեմ «Տատրագոմի
հարսին»⁷⁰: «Մտածումներ»ս շարունակած եմ. արդէն չորս յօդուած լոյս տե-
սած է, դեռ կը շարունակեմ: Տեսնեմ, եթէ ճարեմ, քեզի կը դրկեմ:

- Եղիան ամսագրին մէջ տպեց իր «Տրդատը»⁷¹, անշուշտ տեսած կ'ըլլաս:

- Համաստեղը եկաւ. շատ գոյցներ ըրինք, ծրագիրներ մշակեցինք, վաղ-
ուան յոյսով մեկնեց Ամերիկա: Տեսնեմ, եթէ Կորստի Ամերիկայի կլանող
կենսքին մէջ, մեզի պիտի դառնայ⁷², ուխտաւորի տարագով:

- Ես կը շարունակեմ ապրիլ կադն ի կադ, ճիշդ իմ ոտքիս պէս, նոյնիսկ
երբեմն առանց գաւազանի կը քալեմ...

- Նորութիւն.

Մէկ շաբաթէն պիտի ստանձնեմ «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը, երեք ամ-
սուայ համար: Ը.Ն կը մեկնի Յունաստան, ու հազիւ երեք ամիսէն վերադառ-
նայ⁷³: Ես ստիպուեցայ այդ առժամանակեայ պատասխանատուութիւնը
ստանձնել (քիչ մը կուսակցական պարտաւորութիւն), որով 90 հատ խմբագ-
րական պիտի գրեմ եւ ուղղութեան հսկեմ: Անշուշտ «Մտածումներ»ս ալ պի-
տի շարունակեմ: Նիւթական վարձատրութիւնը կէս օրուայ աշխատավարձ
մըն է, շատ չնչին:

- Անցած Կիրակի ամբողջ հատուած մը[] «Ֆետայիները», «Տատրագո-
մ»էն արտատպել տուի «Յառաջ»ին մէջ⁷⁴:

- Միս աշխատանքներս կը շարունակեմ, բայց միքական դրութիւնս ճնշիչ է, եւ ուսերս կը կրեցնէ. ինքնապաշտպանութեան քնագրով միշտ կամքս կը պողպատեմ. տեսներք վերջը ո՞ր կը հասնի:

- Անարոնեանի յօբելանը պէտք եղած գումարը չբերաւ⁷⁵: Այս վերջերս Հանդէսի մասին չի խօսիր:

Հոս վերջացնեմ քեզ օրհնելով՝

Սիրով քոյդ՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Եղիան շատ բարեւներ ունի քեզ. սովորականին պէս միմակ ենք:

«Անահիտ» եւ «Զուարթնոց»ը կը քալեն, բայց մեռած ձեռով: Աւետիք Սահակեանը⁷⁶ եկաւ. լաւ բաներ ալ կ'ըսէ, տխուր բաներ ալ կը պատմէ:

Վենետիկ չպիտի կրնամ գալ. շատ շնորհակալ եմ հրաւերիդ համար:

9.⁷⁷

25-9-30, Վենետիկ⁷⁸

Սիրելի Սասունի,

Զբաղած ես եւ ինձ մոռացար⁷⁹. Բայց այդ մասին ուրիշ անգամ եւ ինչպէս որ պէտք է... Առ այժմ ահա ինչ.-

Երկու ճարտարագէտներ, երկու քիմիկոսներ եւ մէկ բժիշկ՝ երիտասարդ, առողջ, հայրենասէր եւ հայ դիմում են ինձ խնդրելով որ նրանց ճակատ դրկել տամ: Պատրաստ եմ անմիջապէս մեկնել ո՞ր որ պէտք է՝ օգնելու համար Արարատի կոմիտներին⁸⁰: Հասկանո՞ւմ ես: Լուրջ տղաներ են եւ շատ օգտակար կարող են լինել: Ուստի՝ բարի եղիր երկտողով իսկ յայտնել եթէ կարելիութիւններ կան. ո՞ր պիտի դիմեն, ի՞նչ պիտի անեն, եւայլն...

Յօդուածներդ շատ լաւ են. այդ երեւում է երիտասարդութեան մէջ ստեղծուած ոգեւորութիւնից:

Մնամ սիրով՝
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Փարիզում գրական կեանքը բոլորովին մեռա՞ծ է. ի՞նչ նորութիւններ:

Նամակը փակած էի երբ վերջին «Յառաջ»ը եկաւ, ուր Միստրալի⁸¹ մասին այսպիսի տողեր են գտնում - «որոշ չափով կը յիշեցնէ մեր թրկատիներին⁸², այն դիրքովը, որ ան ունի մեր գրականութեան մէջ»⁸³: Միստրալը, որ Վիրգիլիոսին⁸⁴ հաւասար բանաստեղծ է՝ համեմատել թրկատիներին... Ինչպէ՞ս կարող ես թոյլ տալ, որ տպուի այսպիսի մի տխմարութիւն: Եւ առհասարակ կարելի՞ է բաւականա՞նալ այս խեղճ տողերով Միստրալը ծանօթացնելու համար հայ ընթերցողին: Մի քիչ հուպ տուր!

10.

29 Սեպտեմբեր 1930
Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Շաբաթ մը առաջ ստացած եմ մամակդ⁸⁵, ու այսքան ուշ կը պատասխանեմ: Առհասարակ այս վերջերս այսպէս եղաւ, որմէ շատ դժգոհ եմ: Կարող ես հաւատալ, որ այս 2 1/2 ամսուայ ընթացքին, առնուազն 60 անգամ մտածած եմ քեզ գրել, եւ միշտ յետաձգած եմ աւելի լաւ վայրկեանի մը, ու երբ բան մը կ'ուշանայ, մարդ ինքնին կ'ըմտելանայ:

Այնպես որ իրատու՞նք ունիս, երբ դժգոհութեան շեշտ մը կը դնես տողերուդ վրայ, լուրսեանս մասին: Փոխանակ լռելու, եթէ գրելի, վստահ եմ որ այնքան չպիտի մտածել քու մասին, քան այս լուռ կարծումը շրջանին:

Վերջապէս դուն միշտ մեզ հետ էիր: Մենք այդպէս կը զգայինք եւ շատ յաճախ քու մասին կը խօսեիք: Եղիան գնաց Ամերիկա: Միմակ եմ եւ ուրիշներու հետ առհասարակ գլուխ չունիմ: Ես ինձ կը քաշեմ:

- Կէս օրէ յետոյ ամբողջ ժամանակս խմբագրատուն կ'անցնեմ: Առժամեայ հանգամ[ան]քը չի թոյլ տալ որ սրտանց կապուիմ եւ իմ լաւագոյնը ընեմ: Դիշողը եթէ կ'ուզես, եղածը, որ շատերէն գնահատուած է, գոնէ բազմաթիւ բարեկամներ մամակով այդ բանը ինձի յայտնեցին, իմ առագագոյնն է որ երեւան կուգայ: Բացի այդ, ես զուտ գրականութիւնը եւ քննադատութիւնը աւելի կը սիրեմ, քան ամեցօրեայ ժողովակիզմը: Ինչ որ է 10-15 օրէն Ե. կը վերադառնայ եւ ես կը քաշուիմ իմ մորթիս մէջ⁶⁶:

- Առաջին օրերուն կը մտածելի անմիջապէս քան մը գրել «Տատրագոմի Հարա»ի մասին: Բայց ուզեցի սպասել որ Ահարոնեանը վերջացնէ: Բացի այդ ամառուան շրջանը մեռած եղանակ է: Ուզեցի յետաձգել որ այս տարի Հոկտեմբերին, երբ գրական գրոյցներ պիտի սկսին, գրական մտածումներս սկսիմ «Տատրագոմի Հարս[ը]»ով: Այս շրջանին աւելի հետաքրքրութիւն կ'առաջանայ եւ աւելի հանգամանօրէն կը սկսիմ կարդալ գիրքը: Պէտք է ըսեմ որ գգուելի եւ փոքր մախանձ մը կայ քու շուրջը մէկ քանիներու կողմէ, բայց դունչերուն կ'ուտեն: Զու վերելքը, կամ այսպէս ըսենք, հասկցուիլդ գրական կարելոյ շրջանակներու կողմէ, կարգ մը մարդոց փորին ցաւ տուած է:

- Այս վերջին մամակիդ ուշ կը պատասխանեմ, որովհետեւ ընկերներու հետ խորհրդակցելու պէտք ունեցայ:

Ի հարկէ շատ ուրախալի է որ այդպիսի լաւ եւ տրամադրելի հայեր կան, ու պէտք է ըսել, որ մենք ալ այդ ուժերուն պէտք ունինք: Սակայն մեր բոլոր ջանքերը կարելոյ գումար մը գտնելու եւ սկստած մեծ գործը լայնացնելու, անցան անյաջող: Մենք այդպիսի մարդոց պէտք ունինք[,] ուրիշ արձանագրութեանք ալ կան, բայց միջոցներ չունինք որ տեղ հասցենք եւ պահենք: Ի հարկէ, քեթուրեանը կարելի է վերցնել եւ փոքր ճամբու մը ծախսը տալ եւ ճամբայ հանել, բայց մարդիկ տեղ պիտի հասնին, շատ անգամ պիտի սպասեն, եւ[այլ]ն. եւ[այլ]ն., որոնք շատ աւելի ծախսի կը կարօտին:

Քրտական շարժումը շատ լուրջ ձեռնարկ է եւ յի հանակնկալներով: Երեւի խոշոր հարուած մը թուրքերը տուած են Արարատին, բայց հոն թրքական բանակը ճիշդ 15.000 մարդ կորսնցուց: Տակաւին Արարատի ուժերը ջլատած չեն: Ժողովուրդը ինկած է թուրքերուն կրունկին տակ, բայց կռուող ուժերու մեծ մասը, մօտ 2000 հոգի անցած են [1 բառ անընթ.] եւ Բուլանըզի լեռները, ուր հոծ քրտութիւն կայ եւ կը դիմադրեն: Երեւի այս ձմեռան զինադադար կ'ըլլայ եւ զարման աւելի լուրջ կռիւները կը վերսկսին⁶⁷:

Այդ մարդոց պիտի յայտնես որ հիմա իրենց ուժերէն չենք կարող օգտուիլ, բայց ապագային միշտ նկատի կ'ունենանք եւ քու միջոցաւ կը յայտնենք:

Շատ ջերմ բարեւ սիրով եւ կարօտով

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Սիրելի Ջարեան[,]

Բաւական ատեն է ինչ ստացած եմ վերջին մամակդ: Կ'ուզէի շուտ պատասխանել, բայց սիրտս վրաս չէր, ուշացուցի որպէս զի քեզ ալ չտխրեցնեն ինձ հետ:

Ինչ որ է, ամէն ինչ անցողական է...

Ուրախ եմ որ «Խորհուրդներ»դ գրքով (հայերէն) հրապարակ կուգայ⁸⁸: Վստահ եմ որ գրական շրջանակներու մէջ պիտի գնահատուի, բայց պէտք է գիտնալ որ այդ շրջանակը նեղ պիտի ըլլայ: Այս տեսակէտէն դատելով, լաւ ըրած ես որ միայն 300 օրինակ հրապարակ կը համես, բայց զինք 3 տօլար՝ շատ քանզ է, եւ ես կը վախճամ, որ չսպառի: Լաւ չէ՞ր ըլլար եթէ 500 օրինակ հանէիր, շական տօլարի: Պարսկաստանի մէջ ծանօթներ ունիմ, սիրով կրնայի անոնց հասցեն տալ, բայց ատոնք 3 տօլարով զիրք չեն կարող սպառել, մանաւանդ որ հիմա 2 թումանը 1 տօլար կ'ընէ, երբ տարի մը առաջ 1 թումանը 1 տօլար էր: Այժմ դրկումա՞ծ 3 տօլարոց զիրքը հոն պիտի արժէ 6 թուման: Չեմ կարող երեւակայել, որ պարսկահայը, բացի մէկ քանի հարուստներէն, 6 թուման տայ եւ զիրք առնէ: Միակ յանձնարարութիւնը որ կարող եմ ընել, այդ այն է, որ 15-20 օրինակ դրկես Թարիզ Առաջնորդ Մեփրքանգեան Եպիսկոպոսի հասցէին⁸⁹: Ազդեցիկ մարդ է, գրականութիւնը կը սիրէ եւ կրնայ յանձնարարել մէկին, որ այդ քիւերը սպառէ: Ասկէ զատ, Պարսկաստանի վերաբերմամբ, պիտի սպասես զոնէ կէս տարի, մինչեւ այն տեղի դրամական խնդիրը կարգաւորուի. յետոյ նորէն կարող ես ուղարկել:

- Հոս «Տաւրագոմի հարս[ը]»ի մասին գրական դատ տեղի պիտի ունենայ իմ մասնակցութեամբ, բայց ժամանակը դեռ որոշուած չէ. երբ տեղի ունենայ եւ այդ առթիւ բան մը գրուի, կը դրկեմ քեզ:

- Գիտես արդէն որ Նոյեմբերէն սկսած հեռացայ «Յառաջ»էն: Երեւի իմ հեռանալէն յետոյ, ամմիջապէս քու թերթերդ դադրեցուցին: Ի՞նչ ընենք, մարդիկ այդպէս ծնած են, ու այդպէս պիտի մեռնին: Փոքրագութիւնը մեծահոգութեան փոխելու մեր ջանքերը աւելորդ են: Գիտես անշուշտ որ Խոնդկարեանին վարկաբեկելու համար Շուշանեանը⁹⁰ բաներ մը գրած էր եւ տպած թերթին մէջ առանց իմ գիտութեան⁹¹: Այդ պատճառով հեռացայ: Ես զոնէ մնան փողոցային հայտնայանքները չեմ կրնար տանիլ: Մարդիկ կային որ քու դէմ ալ ատամները կը կծրտացնէին, բայց իմ ներկայութեան չէին կարող բան մը ընել: Իմ հեռանալէն 20 օր յետոյ, զարմանքով տեսայ որ Գուրգէն Մահարու⁹² մէկ ոտանաւորը քեզ դէմ գրած արտատպած էին «Յառաջ»ի մէջ եւ կարգ մը անտեղի ու տղայական յարձակումներ ըրած էին քեզ դէմ, առանց ստորագրութեան⁹³: Այդ արտայայտութիւնները Շ[աւարշ] Նարդունիի⁹⁴ խելապատահէն դուրս եկած էին, առիթ բռնելով «Հայրենիք» ամսագրի քու այն ակնարկութիւնը, որ ուղղուած էր Սէն Միշէլի⁹⁵ բանաստեղծութեան «իշխանիկ»ներուն⁹⁶: Այս բոլորը քեզ չպէտք է վշտացնեն: Մարդիկ չեն կարող իրենց ստեղծագործութեամբ փայլիլ, ուրիշներու արժէքը կ'ուզեն փոքրացնել՝ իրենց հաւասարեցնելու համար: Բայց մենք գիտենք, որ գրականութիւնը միայն կարող է ապրիլ իրական արժէքներով: Ես այդ թերթերը չեմ պահած, ու իրենցմէ ալ չեմ ուզեր. արհամարհանքով պէտք է անցնիս այդ բոլորի վրայէն:

- Միրելիս, ըսեմ որ վերջին գրածներում մէջ շատ ընտիր գլուխներ կան, որոնք մնալուն արժէք են եւ յետագային աւելի պիտի ապրին: Դուն մտածիր քու ստեղծագործութիւններու մասին, առանց շուրջդ նայելու, որ շատ փոքր է:

- Ահարոնեանը յաճախ կը խօսի ամսագրի մասին. ես շատ յոյսեր չունիմ: Ինչ ալ ըլլայ 2 ամիսէն ամէն ինչ յայտնի պիտի ըլլայ: Բայց ըսեմ քեզ որ մեծ կամ փոքր ամսագրի մը գոյութիւնը մեզի համար անհրաժեշտ է. այդ ուղղութեամբ կը մտածեն: Եթէ հներն ու ունետորները չընեն, *մենք պիտի ընենք*:

Իմ մասիս շատ բան չունիմ գրելիք. մտահոգութիւններ, մտահոգութիւններ, բայց պէտք է յաղթել, ու ճամբան շարունակել:

Ջերմ բարեկներով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Նոր տարուայ սրտագին շնորհատրութիւններս:

12.

20 Փետր[ուար] 1931

Փարիզ

Միրելի Ջարեան!

Ստացայ նամակդ, ու զարմացայ որ տակաւին գիրքդ լոյս տեսած չէ: Ի սէր Աստուծոյ քար չիկնայ [sic] գլխին:

«Հայրենիք»-ի յայտարարութիւններէն իմացայ որ հիմա վեպի մը վրայ կ'աշխատիս⁹⁷: Անհամբերութեամբ պիտի սպասեմ այդ ելոյթիդ:

- Վերջապէս, Չօպանեանը գրեց «Տառապանի Հարս[ը]»-ի մասին⁹⁸: Ըստ երեւոյթին այդ մարդուկը կը կարծէր թէ գիրքը պէտք եղած ընդունելութիւնը չպիտի գտնէ: Բայց երբ տեսաւ թէ Ահարոնեանը լաւ արտայայտուեցաւ, մեր բոլոր թերթերը ընդարձակ գրախօսականներ նուիրեցին անոր, գրական ժողովներու մէջ քննութեան եւ գնահատանքի արժանացաւ, ըստ իր բարի սովորութեան ետ չուզեց մնալ: Իմ համոզումով քու երկը, հակառակ շատ գովաստաներուն, դեռ աւելի բարձր գնահատանքի արժանի է: Այդ երկը այն մնալուն գիրքն է, որ երկար դարեր պիտի քալէ հայ գրականութեան բոլոր թռիչքներուն հետ: Իմ ուրախութիւնս միայն այն է, որ հայ գրականութեան պատուանդանին վրայ, այդ երեւոյթը յաղթանակ մըն է նախ գրականութեան եւ ապա Ջարեանի: Անհրաժեշտ էր այդ ամուր պատուանդանը, որպէս զի տկարամիտները աւելի ուշադրութեամբ հետեւին քու գրականութեան եւ գտնէ նուագագոյն չափով ըմբռնեն այն բարդ ալիքները, որ ունի քու գրականութիւնը: Փոքրիկ ոռնոցներ միշտ կարող են գոյութիւն ունենալ, եւ իրաւ, քու ակնարկած Ս[էն] Միշլէի «քանաստեղծութեան փոքրիկ իշխանիկներ»ը կրնան վայրահալութիւններ ունենալ, բայց այդ ձայնը երկնակամարին չի հասնիր:

Չօպանեանի գրածը ուշի ուշով կարդացի: Բացի այն քանի մը անհամարտայայտութիւններէն, որ իր սերունդի եւ մեր տաճկահայ մտաւորականութեան հիւանդութիւնն է, մնացածը լաւ է, եւ նոյնիսկ Ահարոնեանի գրածէն աւելի լաւ: Անոր գրական նշմարները, արժէքաւորումը աւելի տեղին էին: Մինչդեռ Ահարոնեանը աւելի շատ քու գրածը իր ոճով վերարտադրած էր: Չօպանեանի քանի մը դիտողութիւնները բնաւ կապ չունին քու գրականութեան հետ եւ չէին վնասեր անոր: Իսկ գնահատականները ուղղակի կ'երթային քու արուեստին: Այդ ուղղութեամբ գոհ եմ:

- Ինչպէս գրած եմ քեզի, գրեթէ քաշուած կ'ապրիմ, եւ կը սնանիմ իմ ստածումներով: Կը շարունակեմ աշխատանքներս. հասցնել «Հ[այրենիք]»

ամսագրին և «Դրօշակ»ին⁹⁹ քաղաքական գրականության մը, որ կիստվին հոգեկան պահանջ է, կիստվին՝ պարտականություն¹⁰⁰։ Միեւնոյն ժամանակ ճիշդ կը թափեն իմ տրտի ուզածս ալ գրելու, բան մը որ տրամադրութեան եւ պայմաններու հետ կապուած է։ Այս մասը կաթիլ կաթիլ կը թորի, բայց կ'աշխատին որ թորեալ ջուրի պէս զուլալ դուրս գայ։ Մարտի «Հայրենիք» ամսագրին մէջ ունին պատմութեամբ մը[] «Որսորդը», Վիգեն Գլակ ստորագրութեամբ¹⁰¹։ Այդ պատմութեամբը տարի եւ կէս առաջ գրած էի, միայն այս վերջերս դրկեցի։ Նման գործերը ուշ կը բաժնուին ինձմէ։ Կը կարծեն թէ անոնք իմ հոգիի մէկ մասնիկն են ու այդպէս ալ պիտի մնան։

Այս տեղ կարգ մը տղաներ, «Քանաստեղծութեան պզտիկ իշխանիկներ» միութիւն մը կազմած են «Մենք» անունով, ու այդ «Մենք»ն են¹⁰²։ Նորդունի, Շուշանեան, Ոստանիկ¹⁰³, Բալուեան¹⁰⁴, Սարաֆեան¹⁰⁵, Ղեւոնդ Մելոյեան¹⁰⁶ (մի զարմանար), Հրաչ Սարգիսեան¹⁰⁷ (ժամագործ), Ֆրանգեան¹⁰⁸, եւ այս խեղճները մտադրած են ուրիշները պարտաւել եւ թերթուկ մը հանել¹⁰⁹, ըստ երեւոյթին «Զուարթնոց»ի փոխարէն¹¹⁰, ու իրարու մէջ պայման կնքած են, որ իրարու դէմ չգրեն¹¹¹։ Կարո՞ղ ես երեւակայել հայ մտատորականի ինկածութիւնը, որ գորտերու պէս իրարու կը միանայ, պարզօրէն ճահիճի կռկոց հանելու եւ զովելու ճահիճը եւ թքնելու այն ամէն բանի, որ ճահիճէն վեր է...

Ու այս պայմանագրութիւնը թերթերու մէջ իսկ հրատարակելու յանդգնութիւնն ունեցան, ճիշդ գորտի ինքնաքաւականութեամբ, առանց անդրադառնալու, որ հայ գրականութեան պատմութեան չտեսնուած արատատոր էջը մնալու կոչուած է։ Այդ տղաք, ամէն օր, մէկը միւսին էշ կ'անուանէր եւ տակտին կ'անուանէ։ Բայց հիմա բարձունքներ տեսած են հայ գրական հորիզոնին վրայ. հայ մտատորականը կարո՞ղ է բարձրութեան չհայիռել, կարո՞ղ է չնախանձել. այդ կ'ըլլար առաքինութիւն մը, որ նոր դարազուլիս կը բանար մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ. բայց ատկէ շատ ետու եմք։

Ինչ որ է, մնաս խաղաղութեամբ, ջերմ բարեւներով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

13¹¹².

[Փարիզ, Մարտ 1931]

Սիրելի Զարեան,

Գրքիդ մասին խօսեցայ ընկ. Հրանտ Սամուէլին, որ արդէն մեծ գրատուն ունի։ Եթէ ուզես 10-20 օրինակ կը դրկես. միակ մարդն է որ կարող է Փարիզի մէջ այդպիսի գիրք մը տեղադրել։ Ուրիշ մարդ չեմ կրնար յանձնարարել¹¹³։

Ջերմ բարեւներով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

14.

14-3-31, Վենետիկ

Սիրելի Սասունի

Նամակիդ անմիջապէս չկարողացայ պատասխանել, այո, ճամբորդութիւնների պատճառով։ Այստեղ գոյութիւն ունի "International Centre for Spiritual Research". անցեալ տարուանից խնդրեցին ինձ մի քանի դասախօսութիւններ կարդալ. կարդացի եւ հիմա օգտուելով նրանց բարեկամների հիւրասիրութիւնից հանգիստ եմ առնում մի քանի օր, որպէսզի ժամանակին հասնեմ Միլան, ուր Հայ Ուսանողական Միութիւնը հանդէս է կազմակերպում եւ հրաւիրում է ինձ օտարներին ծանօթացնելու հայ մշակոյթի հետ¹¹⁴։ Այդ

ամբողջ տակնուվրայութեան մէջ միակ դրական բանը այն է, որ մինչեւ Ապրիլ 1ը պիտի կարողանամ հանգիստ առնել այս գեղեցիկ վայրում:

Պալուեանը¹¹⁵ երկար մամակ էր գրել, խնդրելով մի բան որկել «Ջուարբնոց»ին. անցեալ օր «Նաւատոմար»ից մի շարք որկեցի մտածումներ գրողի եւ արուեստի մասին¹¹⁶. պարզ նպատակով մի քիչ բարձրացնել մեր գրական շրջանակներում տիրող խեղճ մտայնութիւնը: Նամակիդ նայած, մարդիկ իսկապէս շատ են մանրացել: Մի բանի ակնարկութիւններ արի նաեւ Չօպանեանի իմ մասին գրած յօդուածի մասին, մնացածը «գրականութիւն» էր երկի առթիւ: Բնականաբար, իր ասածների մէջ շատ փիճելի կտեր կան եւ, օրինակի համար, «Անցորդ»ից¹¹⁷ ոչինչ չի հասկացել, կամ արելի շուտ՝ աշխատում է այնպէս ձեւանալ: Անունս խառնում է տասնեակ ուրիշ անունների հետ, որոնք կարող են շատ տաղանդաւոր մարդիկ լինել, բայց որոնց հետ իմ գրականութիւնս ոչ մի առնչութիւն չունի: Դժբախտութիւն է, որ մեր մէջ չկան իսկապէս պատրաստուած մարդիկ, որոնք կարողանան նիւթի տիրել. ամէն մի «քննադատ» աշխատում է ուրիշների թոյլքը վար քաշել, փոքրացնել ըստ իր մտայնութեան եւ իր անձի չափին: Եթէ նրանց առջեւ լեռ իսկ դնես՝ նրանք կ'աշխատին հարթել՝ հայրենի տխր ցանելու համար: Այդ գգուելի անհասկացողութեան եւ կուպիտ simplificationի¹¹⁸ պատճառով է, որ վերջ դրի «Արեւմուտք»ի հրատարակութեան¹¹⁹: Չնայած, որ գրեթէ բոլոր մասերը պատրաստ են: Կան բաներ, որոնց մասին մարդ ամօք է համարում պղնձ, մանրամասնել, ենթադրելով, որ գոնէ գրական պատասխանատուութիւն առած մարդիկ գիտեն, իսկ դուրս է գալիս որ չգիտեն. տգէտ են: Այդ մասին ուզում եմ մի շարք գրուածքներով, նոյն «Ջուարբնոց»ի մէջ, դիրքս պարզել: Ո՛ր էր որ բոլոր «մենք»երը մէջտեղ ելլէին եւ այդ մասին տաք եւ գիտակից վիճաբանութիւն տեղի ունենար:

Վերջերս, Հրանտ-Սամուէլին, ինչպէս գրած էիր, մի բանի օրինակ «Երեք երգեր» որկեցի, բայց պատասխան չստացայ. արդեօք ընդունե՞ց¹²⁰: Այդ մասին բարի եղիր տեղեկութիւն տալ: Զո օրինակդ կը որկեմ: Հարցը նրանումն է, որ գրքերի տպագրութիւնը, դեռ մինչեւ հիմա, չգիտեմ ինչ պատճառով, չէ վճարում¹²¹ եւ իմ ստացած օրինակներն էլ սակաւ են: Երբ վճարուի՝ այն ժամանակ ամէնքն էլ կը որկեն. թէպէտ քիչ օրինակներ են եւ սաստիկ սուղ:

Շատ զգածուած եմ քո բարեկամական ընթացքիդ համար: Ամէն կողմից տեսանելի եւ անտեսանելի բշտամիներ են բուսնում եւ նիւթական վերին աստիճան տաժմանելի կեանքս՝ դժուարացնում են նաեւ հոգեպէս: Երբեք չեմ հասկացած ինչո՞ւ. հայկական նկարագի՞րն է...

Եթէ Ահարոնեանին տեսնել՝ յիշեցուր նրան տղոս¹²² պարագան: Նրա թոշակի հարցը ամենացաւոտ հարցն է այժմ ինձ համար եւ երբ լուծուի՝ մեծ շունչ կը քաշեմ¹²³:

Ուրախ եմ, որ աշխատում ես. հետաքրքրութեամբ սպասում եմ պատմութեանդ: Ես եւս «բաներ մը» գրելու վրայ եմ, սակայն «նիւթական»ի պայքարը հանգիստ չի տալիս - մեղք:

«Հայրենիք» օրաթերթից եւ քո մամակներից դուրս հայ կեանքի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ: Գրիր:

Մնամ քո
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Սիրելի Սասունի

Այսօր վերջապես ստացայ «Երեք երգեր»ի¹²⁵ մի քանի օրինակներ, որից մեկը դրկում եմ քեզ: Հր[անտ] Սամուելը¹²⁶ ինձ գրած էր, որ հարիւրին 25ը իբրեւ գրավաճառի մաս քիչ է. այստեղ Իտալիայում այդ է գրավաճառների մասը եւ եթէ այքի առաջ ունենաս տպագրութեան եւ փոստի մեծ ծախսը, արդէն քիչ բան կը մնայ: Այսուամենայնիւ խօսիր հետը եւ եթէ ուրիշ կերպ չի կարելի անել անելցուր հարիւրին 5 եւս:

Նորավեպը¹²⁷ կարդացի մեծ հաճոյքով. ապրումը դէպք է եւ շատ լաւ պատմութիւն. ամէն ինչ կենդանի է եւ լաւ: Դէ, շարունակիր տեսները:

Ես վերադարձայ Վենետիկի խաղաղութեան. գարունը այստեղ շատ գեղեցիկ է եւ եթէ մարդ ուրիշ մտահոգութիւններ չունենար պիտի կարողանար մեծ վայելքների համոյիպել: Ինչ կայ, ինչ [չ]կայ Ս[իւն] Միշէլեան¹²⁸ նեխած աշխարհում: Այստեղի գեղեցկութիւններից մեկն էլ այն է որ ապրում ես հայ իրակամութիւնից դուրս՝ ոչ հայ կեանքից, այլ իրակամութիւնից՝ եւ կարող ես հանգիստ աշխատել:

Ահարոնեանը գրում է ինձ, որ հիւանդ է եղել. շատ ցաւում եմ եւ յուսամ վտանգաւոր ոչ մի բան չի պատահած:

Ուժ, ողջ եւ առողջ եղիր:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

21 Ապրիլ 1931[,] Փարիզ

Սիրելի Զարեան,

Մեծ հաճոյքով եւ շնորհակալութեամբ ստացայ *Երեք երգեր*դ. փառաւոր գիրք, փառաւոր տպագրութեամբ: Արդէն Հ[րանտ] Սամուելի մօտ տեսած էի¹²⁹: Բայց չուզեցի կտրատել եւ կարդալ. սպասեցի որկելիք օրինակիդ:

Ստացած եմ նաեւ երկու մամակներդ: Կը ներես անշուշտ, որ հիմա կը պատասխանեմ: Միշտ կը սպասեի գրքին, որպէս զի կարողանամ այնպէս *ժամերով* կարդալ եւ բան մը գրել հոս «Յառաջ»ին մէջ¹³⁰, ուր քու մասին մինչեւ հիմա լաւ գրախօսական մը չէ երեւցած:

Առաջին արարը կարդացի. հոգիիս ներքին բթբացումները (որոնք օրէնքի տակ չեն իյնար եւ չեն բացատրուիր) այլք այլք շարժուեցան այնպէս, ինչպէս հեղինակը ապրած է: Աչքը շատ քիչ բան է՝ քու ներաշխարհը հասկնալու համար. հոգիի բազմաձայն աչքերով (ընթերցելու եւ զգալու կարողութեամբ) պէտք է քալել քու ամէն մէկ տողին հետ:

Յոյս ունիմ որ մէկ շաբաթէն կը վերջացնեմ ու բան մը կը գրեմ «Յառաջ»ի մէջ: Երբ լոյս տեսնէ, քեզ կը դրկեմ. գիտեմ, չես ստանար:

- 15 օր կայ որ քեզի դրկած եմ իմ մէկ նոր գրքէն, «*Ապրիլեան Եղեռնը քննական ակնոցով*»¹³¹: Եկող անգամ երբ գրես ինձի, յայտնիր թէ ստացա՞մ եւ: Եթէ կորսուած է, ուրիշ մը կը դրկեմ:

- Ընդհակալ եմ այն գնահատութեանը համար, որ ըրած ես «Որսորդ»ի մասին: Բաւական լաւ ընդունելութիւն գտած է: Մօտ 20 նամակ ստացած եմ գրագետ ու գրասէր բարեկամների, որոնք գիտեն թէ Վիգէն Գլակը եւս եմ: «Յուսարեք»ը ընդարձակ թերթն մոլորեց այդ գրութեան (Վիմունի)¹³², անշուշտ առանց գիտնալու որ ես եմ հեղինակը: Ի հարկէ այս բոլորին մէջ քու եւ

Համաստեղի կարծիքին կարեւորութիւն կուտամ, ամենէն առաջ այն պատճառով, որ *անշահախնդիր* ընկերներ ենք, առանց որեւէ ակնկալութեան, միայն արուեստի սիրով՝ իրարու կապուած: Միս գովեստները կ'անցնին անմշմար, մթնոլորտի եւ վայրկեանի խնդիր է: Ու ես որեւէ քայլ գրական ասպարէզին մէջ չեմ առներ, մերօրեայ խեղճուկ մարդոց գովեստները վայելելու համար:

Կ'ըսես.- «դէի, շարունակիր»։ Ճիշդը ասած, արագ վագրի մը տրամադիր չեմ: Տարին մէկ-երկու կտոր հագիւ լոյս աշխարհի հաճեմ: Գրականութեան միս ճիւղը.- քաղաքականը, ինձմէ շատ ժամանակ կը խլէ եւ անհրաժեշտութեան հարկադրանքի տակ եմ: Իսկ գեղարուեստական գրականութիւնը ինձի համար *երգ* է, *աղօթք* է (քու խօսքով): Ու երբ, միանակութեան մէջ երգել կամ աղօթել կ'ուզեմ, կ'ընեմ սարի ծայրը կեցած հովիւի մը պէս, որ ինքն իր ծայնէն կը յուզուի, եւ իր աղօթքին կը հաւատայ: Ուրիշի համար չէ: Եթէ ուրիշն ալ յուզուեցաւ այդ հովիւի ծայնէն[,] լաւ. եթէ ոչ, հովիւը բան մը չի կորսնցնէր:

- Սէն Միշլէ գրեթէ չեմ հանդիպիր. խեղճութիւնը] եւ տգիտութիւնը էշֆէլէն աւելի բարձր են: Այդ տղաներով չեմ զբաղիր: Եթէ բան մը ունենամ, ի վերջոյ պտուղը պիտի տեսնենք, իսկ եթէ պտուղը չունին իրենց հաճած աղմուկը բոշաներու կազ ու կոխը սնալու սահմանուած են¹³³:

- Ահարոնեանը լաւ[ա]ցած է, վտանգ չունի եւ լաւ կը զգայ իրեն:

- «Հ[այրենիք]» ամսագրին ի՞նչու բաներ մը չես դրկեր. չըլլա՞յ մեծ գրուածք մը պատրաստելու ետեւէ ես:

Ջերմօրէն եւ սիրով՝

Էմ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ 1925էն ետք, Ջարեան իր ընտանիքով Իտալիա փոխադրուած էր եւ մինչեւ 1930 քանի մը աղիքներով Փարիզ այցելած:

² Ա. Ծառուկեան հեգնական շնչտով ակնարկութիւն մը ունի Ջարեանի Պէյրութ ժամանումին. «Ներկայ է Մուշեղ Իշխանը, Եղուարդ Պօյաճեանը, բացակայ՝ Կարօ Սասունին, որ Եգիպտոս կը դառնուի եւ կրկին ու կրկին պատուիրած է մեզի որ յառնենք իր «բանաւոր բացակայէ» պարագան, որպէսզի յարգանքի պակաս մը չհամարէ իրեն հանդէպ եւ օրին մէկը, ո՛վ դիտէ, չեղէ անակնկալ հարուած մը տայ չսպասուած պահու մը, կծու խօսքով մը կամ սուր բառով մը» (Անդրանիկ Ծառուկեան, *Մեծերը եւ... Միսները*, Պէյրութ, Տպ. «Արաբիւտ», 1992, էջ 263):

³ «Կ. Ջարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Քաղին*, Նոյեմբեր 1977, էջ 38:

⁴ «Կ. Ջարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Քաղին*, Մայիս 1978, էջ 33:

⁵ Այս նամակներն որոշ քաղուածքներ մէջբերած ենք մեր *Կոտտան Ջարեանի Շուրջ (Ուսումնասիրութիւն)* հատորին մէջ (Անթիլիաս, Տպարան Կարդիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1998):

⁶ Կ'ակնարկէ բանաստեղծ Լեւոն Նայիրցիին (Լեւոն Մելիք-Դադայեան, ծննդեան ու մահուան բուականը անյայտ): Մեզի ծանօթ միակ աղբիւրը որ գտնի կը յիշէ Բախտիար Յովակիմեանի բառարանն է, քայց հոն բուականներ չկան:

⁷ Կ'ակնարկէ Լեւոն Նայիրցիի յօդուածին՝ «Մի Վեժի Արփի», *Յառաջ*, 18 եւ 19 Յունուար 1930: Եօդուածին պատասխանած է՝ Գրասէր մը, «Հարցում Մը», *Յառաջ*, 23 Յունուար 1930: Բանավեժին շարունակութիւնը տես՝ Լեւոն Նայիրցի, «Հարցումի Մը՝ Պատասխանը», *Յառաջ*, 1 Փետրուար 1930, եւ Գրասէր մը, «Գրական Վանճկութիւն», *Յառաջ*, 6 Փետրուար 1930:

- ⁸ ճորճ Մուր գրչանունն էր անգլիացի վիպագիր ու դիւանագետ Ճեյմս Մորիերի (James Morier, 1780-1849): Պարսկական ու արեւելեան թեմաներով տարբեր վկայելու շարքին, 1812ին ան հրատարակած է *A Journey Through Iran, Armenia and Asia Minor Through Constantinople in the Years 1808 and 1809* ուղեգրութիւնը:
- ⁹ Հաճի Պապան Մորիերի երկու հատորներու հերոսը եղած է. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan* (1824) եւ *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England* (1828):
- ¹⁰ Կ'ակնարկէ *Յաւաթի* հիմնադիր ու 1925-1957 խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանին (1884-1957), որ «Ը» կը ստորագրէր իր խմբագրականները:
- ¹¹ Համաստեղ (Համարաժում Կելենեան, 1895-1966)՝ ամերիկահայ գրագետ: 1928-1930ին ձեռնարկած էր արտասահմանեան իր միակ ճամբորդութեան:
- ¹² Համաստեղ Փարիզ հասած է Ապրիլ 1930ի վերջերուն եւ մէկ ամսուան կեցութենէ ետք, Մայիսի վերջերուն վերադարձած է Ամերիկա:
- ¹³ Անտոն Սհարոնեան (1866-1948)՝ արեւելահայ արձակագիր, քաղաքական գործիչ:
- ¹⁴ Կարօ Սասունի. «Ա. Սհարոնեան (Խորհրդածութիւններ Անոր Գրականութեան Մասին)», *Հայրենիք Օրաթերք*, Փետրուար 28 եւ 4 Մարտ 1930:
- ¹⁵ *Հայրենիք* (1899)՝ ամերիկահայ օրաթերք (այժմ՝ շաբաթաթերք):
- ¹⁶ *Յաւաթ* (1925-2009)՝ ֆրանսահայ օրաթերք:
- ¹⁷ Եղիա Գասպարեան (1895-1948)՝ ամերիկահայ նկարիչ ու քառերագիր:
- ¹⁸ Café de la Rotonde՝ Մոնփարնասի յայտնի սրճարան, հիմնուած՝ 1911ին. ան նշանատր գրագետներու եւ արուեստագէտներու աւանդական հաւաքավայրերէն մէկը եղած է:
- ¹⁹ «Կ. Ջարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Քաղին*, Մայիս 1978, էջ 34:
- ²⁰ Ֆրետրիք Միստրալ (1830-1914)՝ ֆրանսացի քանաստեղծ, գրականութեան Նոպէլեան մրցանակակիր 1904ին: Հարիւրամեակը մեծ շուքով նշուած է 1930ին:
- ²¹ Կոստան Ջարեան, «Միստրալ», *Հայրենիք Օրաթերք*, 4 Մարտ 1930. հմմտ.՝ Նոյն, *Նաւատումար*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 1998, էջ 317-319:
- ²² Կ'ակնարկէ փարիզահայ երիտասարդ գրողներուն:
- ²³ «*Մենք ունենք ամբողջ մի երիտասարդութիւն, որը հազուագիւտ հայ ստեղծագործողների ծառի վրայ կատաղած միջատ է՝ ձեռնուռ եւ լուսադոյն պարագային՝ ակնոցները պոյնի դնող կապիկ՝ Աւելի լաւ չէ՛ր լինի - ինչէ՛ր արանք գրականութիւնը խկապէս սիրում են - հազորդուիչ մեծ գլուխ գործողների հետ, աննախանձ պաշտել իսկական քանաստեղծութիւնը եւ համեստօրէն, սիրոյ եւ աշխատանքի իրենց այդ նուէրը մատուցանել հայ ընթերցող հասարակութեան» (Ջարեան, «Միստրալը». *Նաւատումար*ի մէջ այս պարբերութենէն (էջ 319) զեղչուած են բոլոր եւ «այդ» քառը):*
- ²⁴ 1930ի առաջին ամիսներուն, Ջարեան զուիցերիական Ապրոնա քաղաքը կը գտնուէր:
- ²⁵ Սիւսմանթօ (Ատոմ Եարճանեան, 1878-1915)՝ արեւմտահայ քանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:
- ²⁶ Տպուած է՝ «Rosonsehğ»: Ջարեան այստեղ փոխաբերական իմաստով կ'ակնարկէ սրճարաններու անգործունեայ կեանքէն ազատելու անխրաժեշտութիւնը:
- ²⁷ Արմէն (1892-1960ականներ) եւ Սեդրաք Սասունի (1895-1936)՝ քաղաքական գործիչներ:
- ²⁸ Տպուած է՝ «Էպոպէյա», «Էկպոս»:
- ²⁹ Հայրնիխ Մանն (1871-1950)՝ գերմանացի վիպասան:
- ³⁰ Կ'ակնարկէ Լ. Նայիրցիին:
- ³¹ Տպուած է՝ «Գրականներ»:
- ³² Տպուած է՝ «գրեր»:
- ³³ *Մեհեան* (1914)՝ պոլսահայ ամսաթերք, որմէ լոյս տեսած է Եօրը բի՝ Ջարեանի խմբագրութեամբ:
- ³⁴ Տե՛ս Կոստան Ջարեան, «Թատրոնը (Համադրութիւն)», *Մեհեան*, Ապրիլ 1914, էջ 49-53. հմմտ.՝ Նոյն, *Նաւատումար*, էջ 93-101:

- ³⁵ Լեւոն Նալիբեկի, «Գրական «Անճեղոսիւն»», *Տառաք*, 18 Փետրուար 1930:
- ³⁶ Միաբնակ, Սասունի, Զարեան եւ Համաստեղ ծրագրած էին գրական ամսագրի մը հրատարակութիւնը, որ չէ իրականացած:
- ³⁷ Կ'ակնարկէ Զարեանի «Տառագոմի Հարսը»ին, որ ամբողջութեամբ լոյս տեսած է *Հայրենիք* ամսագրի Ապրիլ 1930ի քիւին մէջ եւ զուգահեռաբար առանձին հատորով:
- ³⁸ Ռուբէն Դարբինեան (Արտաշէս Չիլինգարեան, 1883-1968) *Հայրենիք* օրաթերքի եւ ամսագրի երկարամեայ խմբագիր:
- ³⁹ Տե՛ս՝ Ռ. Դարբինեանի Մարտ 1, 1930ի նամակը Զարեանին (Վարդան Մատթոսեան, «Նամակամի Կոստան Զարեանի եւ Ռուբէն Դարբինեանի», *Բազմավէպ*, 1-4, 2003, էջ 239):
- ⁴⁰ 1929ին ծայր տուած ամերիկեան (ապա՝ համաշխարհային) տնտեսական տագնապը իր ազդեցութիւնը ունեցած է *Հայրենիքի* նիւթական վիճակին վրայ եւ քաւական դժուարութիւններու պատճառ դարձած. ներառեալ՝ աշխատակիցներու հետ ընդհարումներու:
- ⁴¹ Կոստան Զարեան, *Օրերի Պսակը*, Կ. Պոլիս, Տպ. «Տէր-Սահակեան», 1922:
- ⁴² Կ. Սասունիի «Քիւտներու եւ Հայերու Ազատագրական Եարժման Փոփոքը եւ Անոնց Փոխ Յարաբերութիւնները» յօդուածաշարքը հրատարակուած է *Հայրենիք* ամսագրի Հոկտեմբեր եւ Դեկտեմբեր 1929, Յունուար, Փետրուար, Մարտ, Օգոստոս, Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր 1930ի քիւերուն մէջ: Անոր յաջորդած է «Քիւտ Ազգային Կուսակցութիւնը» յօդուածը՝ ամսագրի Մարտ-Մայիս 1931 քիւերուն մէջ: Տե՛ս նաեւ՝ Կարօ Սասունի, *Քիւտ Ազգային Եարժմանը եւ Հայ-Քրտական Յարաբերութիւնները* (ԺԵ. Դարէն Մինչեւ Մեր Օրերը), Պէյրութ, Տպ. «Համազգային», 1969:
- ⁴³ Այդ յօդուածը լոյս չէ տեսած:
- ⁴⁴ Մայքըլ Արլէն (Տիգրան Գույումեան, 1895-1956)՝ հայազգի անգլիագիր վիպագիր:
- ⁴⁵ Michael Arlen, "Confessions of a Naturalized Englishman," *Babes in the Wood*, Garden City, N.Y.: Doubleday, Doran and Company, 1929, էջ 3-73. Հայերէն քարգմանութիւնը՝ Մայքըլ Արլէն, «Եւ Քան Տարեկան էի», *Տառաք*, 25-28 Փետրուար 1930:
- ⁴⁶ Արշակ Զօպանեան (1872-1954)՝ ֆրանսահայ քանաստեղծ եւ քննադատ:
- ⁴⁷ Զօպանեանի յօդուածին տուեալները չենք կրցած ձեռք բերել (հաւանաբար լոյս տեսած ըլլայ *Ազգային* մէջ): Արլէնի մահուան առիթով գրուած յօդուածի մը մէջ. Բազարատ Թեւեան գրած է. քէ «Արշակ Զօպանեան եւ խումբ մը ուրիշ գրողներ, այդ առթիւ յատեցին իրենց բողոքը, ծնունդ տալով թեր [ու] դէմ արտայայտութիւններու» («Մահ Մայքըլ Արլէնի», *Երջանիկ Տարեգիրք*, 1957, էջ 147):
- ⁴⁸ Գաղափարներու քարը եղած է պատմութիւնի հերթին մեծախօսական արտայայտութիւնը. որուն ամենէն ցայտուն հատուածները քարգմանաբար կը մեջբերենք. «Անկարող ցեղի որդի, վատարանդի ժողովուրդի մը բոլորոսած վերջալոյսին ծնած, աշտգնի նահատակութիւններու եւ անարդ փախուստներու ժառանգորդ, ի՞նչ ցրած եմ արժանանալու լոկ անցանկալի ծառայի անձկալից ու յուսահատ մեծութեան ի՞նչ արուեստ կրնայ բերել հաշի մը: Ի՞նչ մեծութիւն: Ի՞նչ արժանի բան: Ո՞վ Հայաստան, ո՞վ անսիրելի պոռնիկ, դուռ քեզ այս ու այն նուաճողին առջեւ ստորնանալով, ինչո՞ւ չէիր կրնար մեռել արժանաւորապէս, ինչո՞ւ չմեռար Նիկոէի, Կարկեմիւշի, Բարեղոյի հետ: Ապա ձիկնիկ իմար մուսուսում առաջարկեց քեզի: Ու դուռ անկէ ալ խոյս տուիր: Որպէս մեռել, կրնայիր հետաքրքրել հին ժամանակներու պատմաբանները: «Հայաստանի ժողովուրդը, զոր հիմա Արմենիա կը կոչենք», պիտի ըսէին պատմաբանները, «ժամանակին ռազմիկներու ցեղ մըն էին: Հազիւ թէ անհրաժեշտ է աւելցնել, սակայն, որ իրենց ծառայամիտ ու ապաստած շահաւորները իրենց ցեղին երբեմնի մեծութեան ո՞չ մէկ նշան կը ցուցաբերեն»: Այո, դուռ հետաքրքրական դիակ

մը պիտի ըլլայիր: Բայց, ողջուցդ, տաղտուկ ես բոլորին եւ բեռ՝ զաւակներուդ: Հրեաները, որոնց հանճարը կը ծառայէ Արեւմուտքի ժողովուրդներուն, եւ զիրար՝ քաջախիւրդեանք, երկրագունդը ժառանգած են: Դու, ոչինչ չուսանելու ատակ, ոչ իսկ ներդաշնակութիւն, միանականութիւն, ազատում նախանձէ կամ մոռացում, սողակած ես՝ յոգնատանջ նահատակութեան դիմարրուքի մէջ, ուզին դանելով պատմութեան ներբաններուն քովէն, քսաներորդ դարուն: (...) Դաշնակիցներուն ի նպաստ կը կոուիս թուրքներուն դէմ: Զաւակներդ կը մեռնին, արիւնդ կը հոսի ազատութեան համար պատերազմին: Հանգստացիր: Ոչ մէկուն հոգն է, թէ որո՞ւն համար կը կոուիս, իսկ քու շահելիք միակ ազատութիւնը՝ տան մը սեմէն մէկ ուրիշը երթալու ազատութիւնը պիտի ըլլայ: Կը կարծես որ կրնան մեղքնալ քու տառապանքներուդ վրայ: (...) Արեւմուտքի ժողովուրդները այլեւս անկարող են հաճոյք քամել քեզ խղճալէն: Անոնք ծանձրացած են քրիստոնէութենէդ, Զարդերէդ, դանդառներէդ, գոյութենէդ: Իսկ զաւակներդ միայն աղբ են երկրի երեսին» (Arlen, "Confessions" էջ 56-59):

⁴⁹ Կ. Ս. [Կարօ Սասունի], «Մայրը Արլէնի Պարագան», *Յառաջ*, 12 Մարտ 1930: Անգլիագիր գրագետը Dikran M. Arlen ստորագրութեամբ մասնակով մը հակադրած է. տես՝ «Մայրը Արլէն Կը Խօսի», *Յառաջ*, 30 Մարտ 1930: Ան ըսած է. «Ես ի՞նչ պէս կրնամ Հայու կամ Հայաստանի դէմ նախատական բան գրել: Է՞ն որ ասով ինքզինքս նախատած կ'ըլլամ: Ամէն տեղ եւ միշտ ըսած եմ թէ Հայ եմ: Շարունակ աշխատած եմ Հայը ներկայացնել իբրեւ հերոսական ժողովուրդ մը: Հայ հայրենասէրի ոգին, ամէն տեղ երեւան կու գայ գրութիւններուս մէջ, Կը ցաւիմ որ գրութեանս ոգին չեն հասկցած»:

⁵⁰ «Անգլիաց Անպէտ» (խմբագրական), *Յառաջ*, 9 Մարտ 1930:

⁵¹ 1929ին Կարօ եւ Լեւոյ Սասունիները արդէն կ'ապրէին Շառլի արուարձանը իրենց զաւակներուն հետ (Էլլեն Բիւզանդ. «Մեր Աագ Ընկերները Փարիզում», *Հայրենիք Ամսագիր*, Դեկտեմբեր 1963, էջ 9):

⁵² Մաննիկ Պերպերեան (1885-1960)՝ ֆրանսահայ, ապա եգիպտահայ գրագիտուի, Ռեթնու Պերպերեանի դուստրը:

⁵³ Այս մասնակը մեզի հասած չէ:

⁵⁴ Զարեան Ախարոնեանի մասին որեւէ գրութիւն հրատարակած չէ, իսկ Մարտէյի մէջ որեւէ յօդանակ կ'ընթերցուի չէ տեսած:

⁵⁵ Կոստան Զարեան, «Տատրագոմի Հարսը», *Հայրենիք Ամսագիր*, Ապրիլ 1930, էջ 1-44:

⁵⁶ «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33:

⁵⁷ Կ'ակնարկէ փարիզեան քաղաքներէն Մոնփարնասին (Montparnasse՝ Պառնաս լեռ, ֆրանսերէնով), համբաւաւոր՝ գրական-գեղարուեստական շրջանակներու մէջ, եւ տեղւոյն Rotonde (Ուրոմ) եւ La Coupole (Գմբէթ) սրճարաններուն: Վերջինս հիմնուած է 1927ին:

⁵⁸ «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Նոյեմբեր 1977, էջ 38:

⁵⁹ Վենետիկի եւ կարգ մը իտալական այլ համալսարաններու առաջնորդ (իտալերէն բոք. doge):

⁶⁰ Տպում է «Վոմիտ»:

⁶¹ Աւետիս Ախարոնեան, «Կոստան Զարեան», *Հայրենիք Ամսագիր*, Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր 1930:

⁶² Կոստան Զարեան, *Տատրագոմի Հարսը*, Պոստըն, Տպ. «Հայրենիք», 1930:

⁶³ *Ջուրքընդ* (1929-1931, 1937-1939, 1947-1948, 1955-1966)՝ ֆրանսահայ գրական պարբերաթերթ (խմբագիր՝ Հրանդ Բալուեան): Լոյս տեսած է ման իբրեւ տարեգիրք (1937 եւ 1944):

- ⁶⁴ Ամահիտ (1898-1911, 1929-1940, 1946-1949)՝ ֆրանսահայ գրական հանդես (խմբագիր՝ Ա. Չօպանեան):
- ⁶⁵ Արշամ Խոնդկարեան (1881-1965)՝ ֆրանսահայ քաղաքական գործիչ, գրականագետ:
- ⁶⁶ Գրչամունն է Բենիամին Թաշեանի (1898-1971)՝ եղիպտահայ գրադատ, մանկավարժ ու խմբագիր:
- ⁶⁷ *Յուսաբեր* (1914)՝ եղիպտահայ օրաթերթ:
- ⁶⁸ Անունի, «Գրականութիւն եւ Արուեստ», *Յուսաբեր*, 17 Մայիս 1930, էջ 2:
- ⁶⁹ Փարիզի Հայ Գրական Ակումբը հիմնուած է Նոյեմբեր 1928ին: Նպատակ ունէր կազմակերպել գրական ժողովներ, դասախօսութիւններ եւ հրատարակութիւններ: Գրական երեկոները տեղի կ'ունենային Հոկտեմբերէն մինչեւ Յունիս: Հրատարակւած է յօդուածներու ժողովածու մը (*Հայ Մշակոյթի Օր*, Փարիզ, Imp. de Navarre, 1932, տես՝ էջ 153-155՝ տեղեկութիւններու եւ զեկոյցներու մասնակի ցանկին համար):
- ⁷⁰ Այդ յօդուածը լոյս չէ տեսած:
- ⁷¹ Եղիա Գասպարեան, «Տրդատ», *Հայրենիք*, Մարտ 1930, էջ 14-42, հմմտ.՝ Նոյն, *Տրդատ եւ Ուրիշ Տասը Թատրերգութիւններ*, Գահիրէ, Տպ. «Յուսաբեր», 1959, էջ 7-63:
- ⁷² Համաստեղ կրկին արտասահման ճամբորդած չէ:
- ⁷³ Շաւարշ Միսաքեան Աբէնք մեկնած էր՝ Մայիս 28ի առիթով բանախօսելու (Շահնազար Քէօրահեան, *Յուշեր Ու Նիշեր, Անձեր Ու Անճքեր Նախաեղեռնէն Մինչեւ Ներկայս*, Լոս Անճելէս, Տպ. «Արօ», 1990, էջ 228):
- ⁷⁴ Կոստան Զարեան, «Ֆետայիները», *Յառաջ*, 1 Յունիս 1930, էջ 2:
- ⁷⁵ Անտիսի Ասարունեանի քառասնամեայ յորեկանը ճշուած է ամբողջ Սփիւռքի տարածքին 1930ին: Փարիզեան տօնակատարութիւնը տեղի ունեցած է 10 Մայիս 1930ին, Սորպոնի մեծ ամփիթատրոնին մէջ («Ա. Ասարունեանի Գրական Յօրելեանը Սորպոնի Մէջ. 3500 Հանդիսականներ Խաճախվառութեամբ Կ'ողջունեն Յօրելեանը», *Յառաջ*, 13 Մայիս 1930, էջ 1: Գրագէտին ճառը լոյս տեսած է առանձին՝ Ա. Ասարունեանի *Ճառը* (Արտասանուած Իր Գրական Զառսանամեայ Յօրելեանին Սորպոնի Սրահը 1930 Մայիս 10-ին), Գահիրէ, Տպ. *Յուսաբեր*, 1930):
- ⁷⁶ Եփոթած է Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարանի առաջին նախագահ Անտիք Սահակեանի հետ, որ Պէյրութ կ'ապրէր: Արեւելահայ բանաստեղծ Անտիք Իսահակեանը (1875-1957) 1926-1930ին Հայաստան կը գտնուէր. ուրիշ վերադարձաւ Փարիզ 1930ին՝ ընտանիքին մօտ, եւ վերջնականապէս Հայաստան ներգաղթեց 1936ին:
- ⁷⁷ «Կ. Զարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33-34:
- ⁷⁸ Թուականը կրնայ սխալ տպուած ըլլալ. տես՝ Մեպտեմբեր 29, 1930ին գրուած Ժ. նամակին առաջին տողերը («շաբաթ մը առաջ ստացած եմ նամակդ»):
- ⁷⁹ Տպուած է՝ «մոռցար»:
- ⁸⁰ Կ'ակնարկէ 1930ի սկիզբներուն Արարատ լեռան շուրջ տեղի ունեցած քիւրտ-քրդական բախումներուն, որոնք ուղղուած էին քրտական ընթոստութիւնը ճնշելու: ՀՅԴ որոշակի օժանդակութիւն ցոյց տուած է ընթոստներուն, ներառեալ՝ զինուորական ղեկավարներէն Զիլան պէյի (Արտաշէս Մուրատեան) մասնակցութիւնը: Հայ-քրտական զինակցութեան մասին, տես՝ Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Editions Karthala, 2004, էջ 350-376:
- ⁸¹ Ամէնուրեք տպուած է՝ «Միսքոյր»:
- ⁸² Թիլիպտինցի (Յովհաննէս Զարոբիւնեան, 1860-1915)՝ արեւմտահայ արձակագիր, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:
- ⁸³ Տես՝ «Միսքոյրի Տօները», *Յառաջ*, 14 Մեպտեմբեր 1930, էջ 3:

- ⁸⁴ Վիրգիլիոս (Ջ.ա. 70-19)՝ հռոմեացի դիւցազներգակ քանաստեղծ:
- ⁸⁵ Ժամանակային շփոթ մը կայ, քանի որ Զարեանի նամակը գրուած էր չորս օր առաջ՝ 25 Սեպտեմբերին:
- ⁸⁶ 22 Նոյեմբեր 1930ի իր նամակին մէջ, Փրակայէն նոր ժամանած Ռէնը գրած է Հայրենիքի խմբագիր Դարբինեանին. «Ինձ մեծ պատիւ ըրած էին՝ որոշելով Փարիզ ուղարկել: Այդ որոշումը կայացրել էին Շաւարշի մէկ յայտարարութեան վրայ, որ իբր թէ՛ «Յառաջի՛ մէջ պիտի աշխատեմ» վարելով Հայաստան եւ Ռուսաստան բաժինները, որից ա՛յնքան աղքատ է այդ թերթը: / Ես եկայ, բայց Շաւարշը արդէն մեկնած էր Յունաստան: Բիւրօն գրեց նրան զայլու մասին, իսկ նա պատասխանեց, թէ մինչեւ Փարիզ չժամանի, չի կարող այդ մասին կարգադրութիւն անել: Դեռ մինչեւ հիմա զայիս է...» («Ռէնի Նամակները», Հայրենիք, Օգոստոս 1963, էջ 24):
- ⁸⁷ Զրուական ըմբոստութեան ճնշումին լուրը. ըստ Լուիսեան, ճիշդ չէր: Տե՛ս՝ Կարօ Սասունի. «Քրդական Շարժումը (Ներկայ Կացութիւնը)», Դրօշակ, Յունուար-Փետրուար 1930, էջ 12: Ըմբոստութիւնը ճնշուած է Սեպտեմբեր 1930ին (Tachjian, էջ 376):
- ⁸⁸ Կ'ակնարկէ Զարեանի *Երեք երգեր* հատորին:
- ⁸⁹ Ներսէս Արք. Մելիք-Թամգեան (1864-1948)՝ եկեղեցական եւ քանսէր, Ատրպատականի Հայոց Թեմի առաջնորդ՝ 1909էն սկսեալ:
- ⁹⁰ Վազգէն Շուշանեան (1903-1941)՝ ֆրանսահայ գրագետ եւ քաղաքական գործիչ:
- ⁹¹ Վազգէն Շուշանեան, «Նամակ Խմբագրութեան», *Յառաջ*, 25 Հոկտեմբեր 1930, էջ 3: 22 Դեկտեմբեր 1930ի նամակին մէջ, Ռէնը գրած է Դարբինեանին. «Վազգէն Շուշանեանի ելոյթը զրգռել էր, պրոլեդկացիոն. Խոնդկարեանը միայն օր[ւ]նկա է՝ Հատուածական ճարճը բոքրելու. նամակագիրը մի խմբակի պարզ արտայայտիչն է. ինչպէս այստեղ, նոյնպէս եւ շատ տեղեր զանդուածները հեռու են նման մտայնութիւնից, որ Հարուած է եւ մեր դատին եւ մեր կուսակցութեան: / Եթէ Վազգէնի նամակը գրուած լինէր կորրեկտ ռժով, անկեղծութեամբ եւ սրտցաւութեամբ, այդ պարագային կարելի էր թերեւս Համաձայնուել նրա նամակի միայն մէկ կէտի մասին. այն է, որ «Հայրենիք» ամսագրի տեսութիւնը պէտք է յանձնել դաշնացական մտաւորականի (...) Եթէ կուսակցական ակնոցը մէկ կողմ դնենք եւ վերցնենք զուտ մարդկայնութիւնը, այստեղ եւս արդարանալիք բան չունէք» («Ռէնի Նամակները», էջ 25):
- ⁹² Գորգէն Մահարի (1903-1969)՝ հայրենի քանաստեղծ եւ արձակագիր:
- ⁹³ «Ճամբորդի Զգայարանը», *Յառաջ*, 23 Նոյեմբեր 1930. նաեւ՝ «Քանաստեղծութիւնը Երեւանի Մէջ», *Յառաջ*, անդ:
- ⁹⁴ Շաւարշ Նարդունի (1898-1968)՝ ֆրանսահայ գրագետ:
- ⁹⁵ Պուլվար Սէն-Միշէլ Փարիզի Լատինական Թաղամասի կարեւոր պոլոտոմներն մէկը, հարկատ՝ գրական սրճարաններով:
- ⁹⁶ «Եւրոպայի գրական սրճարանները ամէն տեղ էլ նոյնն են: (...) Փոքրիկ գրական 'իշխաններ' եւ ոտանաւորող ճնճորկներ: / Ինչպէս զայնքահայրութեան Սէն Միշէլում. Լերի եւ ամբարտաւան երեսներ, մաղձով եւ նախանձով ծեփուած արտայայտութիւններ, ճողկեան խեղճութիւններ եւ մտքի կաղեր: / Ցեց եւ մզլուսութիւններ, կատուի թաթ եւ աւանակի նայուածք. Զրալի երգիծարանութիւն եւ Սամաթիոյ կամ Սկիւտարի արուարձաններից եկած, պառուած եւ ցեխերի մէջ տապալուող գեղագիտութիւն» (Կոստան Զարեան, «Կեսարը եւ Մի Բաժակ Գինի», Հայրենիք, Նոյեմբեր 1930, էջ 24. հսմտ. նոյն՝ *Երկեր*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1975, էջ 629):
- ⁹⁷ Կ'ակնարկէ «Բանկօսող եւ Մամուլի Ոսկորները» վէպին, որ սկսած է լոյս տեսնել Նոյեմբեր 1931ին:
- ⁹⁸ Մըշակ Զօպանեան, «Քրոնիկ», *Անահիտ*, Յունուար-Փետրուար 1931, էջ 105-122:
- ⁹⁹ Դրօշակ (1891)՝ ՀՅԴ պաշտօնաբեր: Սասունի աշխատակցած է 1925-1931ին:

¹⁰⁰ 1931ին Սասունի *Դրօշակի* մեջ հրատարակված է հետևեալ յօդուածները. «Քրդական Եարժումը Ներկայ Կացութիւնը», Յունուար-Փետրուար 1931, էջ 11-14. «Մայիսեան Ապստամբութեան Հետեանքները», Յունիս 1931, էջ 131-134, «Բուլշեիզմը Անեիի Անջ», Յուլիս-Օգոստոս 1931, էջ 186-189. «Կաշնակցութեան Բարոյականը», Նոյեմբեր 1931, էջ 259-261: Բացի վերը յիշուած հայ-քրտական յարաբերութիւններուն նուիրուած յօդուածաշարքին վերջին մասէն, Սասունի *Հայրենիք*ին մեջ այլ քաղաքական գործեր հրատարակած չէ այդ թուականին:

¹⁰¹ Վիգէն Գլակ, «Որսորդը», *Հայրենիք*, Մարտ 1931, էջ 1-20:

¹⁰² Ըստ երևոյթին, այս թուարկումը նկատի ունեցած է խումբին սկզբնական կորիզը: Այս անուններուն պէտք է աւելցնել Նշան Պէշկըպաշեանը, Ռաֆայէլ Զարդարեանը, Գեորգ Գեղարքունին, Բիզանդ Թօփալեանը, Փայլակ Միքայէլեանը, Արշամ Տատրեանը, Չարեհ Որբունին եւ Շահան Շահնուրը: Հրանդ Բալուեան «Անճը»ի մաս կազմած չէ:

¹⁰³ Ոստանիկ (Յովհաննիսեան, 1896-1954)՝ իրանահայ բանաստեղծ: Մինչեւ 1934 ապրած է Փարիզ:

¹⁰⁴ Հրանդ Բալուեան (1904-1968)՝ ֆրանսահայ խմբագիր:

¹⁰⁵ Նիկողոս Սարաֆեան (1902-1972)՝ ֆրանսահայ բանաստեղծ ու արձակագիր:

¹⁰⁶ Ղևոնդ Մելոյեան (1877-1967)՝ ֆրանսահայ թատերագիր:

¹⁰⁷ Հրայ Սարգիսեան (1892-1954)՝ ֆրանսահայ թատերագիր:

¹⁰⁸ Յարութիւն Ֆրենկեան (1900-?)՝ ֆրանսահայ գրասէր:

¹⁰⁹ Կ'ակնարկէ *Մենք* պարբերաբերքին, որուն առաջին թիւը լոյս տեսած է Ապրիլ 1931ին:

¹¹⁰ *Զուարթնոց*ը շարունակած է լոյս տեսնել մինչեւ 1931ի վերջերը:

¹¹¹ «Գալով 'Մենք' ին, անոր կեանքը աւելի կարճ եղաւ: Առանց ընտրութեան ներս առնուեցան երիտասարդ զրոյններ, եւ սակայն այդ զրոյններու մէջն ալ մտաւորական, գաղափարական ու բարոյական կապ գոյութիւն չուներ: Թերթատեցէք պարբերականին հինգ թիւերը, համոզուելու համար, որ ամէն մէկ թիւին մէջ ստորագրուած գրութիւններէն շատերը զիրար կը հակասեն: Մէկը միւսը կը ժխտէր, եւ կեղծահայան դադափար մը չի կար ըլլորը իրարու շաղկապող: Թերթը մէկ քանիներու ձեռքը գործիք մը դարձաւ, ապերասան յարձակումի, յանդուգն անուամարկութիւններու, կուռքեր տապալելու եւ գոգհուութեան ընդհանուր ալիք մը բարձրացնելու: Ան ալ պատմութեան անցաւ, տխուր յիշատակ մը ձգելով միայն» («Ամսօրեակ», *Կեանք* եւ *Արուեստ*, Փետրուար 1937, էջ 43): Գրութիւնը հաւանաբար ամսաթերթի խմբագիրներէն Մկրտիչ Պարսամեանի գրիչին կը պատկանի:

¹¹² Գ.Ա.Թ, Կոստան Զարեանի Ֆոնտ, թիւ 57:

¹¹³ Սասունիի երկտողին տակ, նոյն րացիկին մեջ, Հրանտ Սամուէլ գրած է.

«Յարգելի պ. Զարեան,

Համաձայն եմ պ. Կարո Սասունիի կարող [էք] հասցէիս զրկել Ձեր յարմար նկատած քանակութեամբ, որոշելով pourcentageը վաճառածներու փոխարժէքը կը հաշուակցիմ երեք ամիսն անգամ մը, ինչպէս կ'ընեմ ֆրանսական հրատարակչական տուններուն հետ:

Յարգանքներով

ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ

¹¹⁴ Տե՛ս՝ Ֆիլիք, «Կ. Զարեան Միլանի Ուսանողութեան Անջ», *Հայրենիք*, 24 Մարտ 1931, էջ 2:

¹¹⁵ Այսինքն՝ Հրանդ Բալուեանը:

¹¹⁶ Կոստան Զարեան, «Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան եւ Անհատի Մասին», *Զուարթնոց*, Յուլիս 15, 1931, էջ 42-45 եւ Հոկտեմբեր 1, 1930, էջ 84-88. հմմտ.՝ նոյն. *Նաւատոմար*, էջ 320-335:

¹¹⁷ Կոստան Ջարեան, «Անցողիկը եւ Իր ճամբան», *Հայրենիք*, Հոկտեմբեր 1926-Փետրուար 1928. հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր*, էջ 9-360:

¹¹⁸ Տպում է՝ «simplification»:

¹¹⁹ Կոստան Ջարեան, «Արեւմուտք», *Հայրենիք*, Օգոստոս 1928-Յունուար 1929. հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր*, էջ 363-473:

¹²⁰ Տե՛ս՝ Հրամոս Սամուէլի բացիկը, գոր կը մեջբերենք ստորեւ-

«Փարիզ, 19 Մարտ 1931

Յարգելի պ. Ջարեան,

Ստացայ Ձեր դրկած գրքերը:

8 օրինակ աստորիական թուղթով եւ

4 «Հոլանտական»:

Ձեր առաջարկած 25%օր բաւարար չէ ինծի համար, որովհետեւ առհասարակ հայ յաճախորդը զեղչ կը պահանջէ գնած գրքին վրայ: յետոյ բազմաձախ է գրատունս: Սակայն եթէ չէք կարող հաւանիլ աւելին, կ'ընդունիմ: Թարգ publicit   չէ եղած Ձեր գրքի մասին: Խնչ կարգադրութիւն ըրած էք առ այդ: Առանց publicit  ի դժուար է գիրք սպառել: Թերթերու դրկած էք «Ստացանք»ի եւ գրախօսականի համար:

Ես պիտի աշխատիմ կարելին ընել՝ շուտով սպառելու համար ինծի դրկուած օրինակները: Թէեւ, պէտք է ըսել, թէ գիրք սուղ է ընթերցող միջակ Հայուն համար: յետոյ կայ տնտեսական տագնապը, որ ծանր կը կշռէ բոլորին վրայ:

Եարգանքներով՝

ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ»

Բացիկը Ջարեանի կնոջ՝ Թագուիի Շահնազարեանի կողմէ վերադառնաւ է Աստուան, 20 Ապրիլ 1931 դրոշմակնիքով: Ասոր պէտք է վերագրել ուշացումը (ԳԱԹ, Կոստան Ջարեանի Ֆոնդ, ք. 57):

¹²¹ «Երեք Երգեր»ու հրատարակութիւնը հովանաւորած է ամերիկահայ ցկարիչ Յովսէփ Փուշմանը:

¹²² Կակնարկէ իր աւագ որդիին՝ Վահէ Ջարեանին (1913-1985):

¹²³ Ջարեան հետապնդած է իր գաւակին կրթաթոշակը հոգալու հարցը: Ի վերջոյ, Վ. Ջարեան յաճախած է Սիլանի Համալսարանը, ուր Ջարեան ընտանիքը ստիպուած էր փոխադրուիլ 1932ին:

¹²⁴ Նամակին ամսաթիւը տպուած է իբրեւ 12-3-31, սակայն կը բռնի, թէ թիւրքերէնէն: Երբ կամ տպագրական սխալ մը եղած է, դատելով նամակին բովանդակութենէն:

¹²⁵ Կոստան Ջարեան, *Երեք Երգեր Ասելու Համար Վիշտը Երկնքի եւ Վիշտը Երկրմէնքի*, Վիեննա, Սիւրբարեան Տպարան, 1931:

¹²⁶ Հրամոս Սամուէլեան (1891-1977) ֆրանսահայ խմբագիր եւ քաղաքական գործիչ: Հիմնած է Արեւելեան Գրատունը Փարիզի մէջ, որ մինչեւ այսօր կը գործէ:

¹²⁷ Ակնարկութիւնը, հաւանաբար, «Որտորդը»ի մասին է:

¹²⁸ Տպում է՝ «Ս. միշիլեան»:

¹²⁹ Տե՛ս՝ Հ. Սամուէլի Արեւելեան Գրատան ծանուցումը: Գիրքին գինը նշուած էր 60 եւ 75 ֆրանք (*Յառաջ*, 24 Ապրիլ 1931):

¹³⁰ Տե՛ս՝ Կարօ Սասունի, «Երեք Երգեր» (Ասելու Համար Վիշտը Երկրի եւ Վիշտը Երկնքի) Կոստան Ջարեանի», *Յառաջ*, 24 եւ 27 Մայիս 1931:

¹³¹ Կարօ Սասունի, *Ապրիլեան Եղեռնը Քննական Ակնոցով*, Փարիզ, Imp. de Navarre, 1931:

¹³² Վեմունի, «Գրականութիւն եւ Արուեստ», *Յուսարեւ*, 28 Մարտ 1931, էջ 2:

¹³³ Ըստ Երեւոյթին, Սասունի տակաւին չէր տեսած *Մենքի* առաջին թիւը, որ հրատարակուած է Ապրիլ 1931ին (կամ թերեւս հրապարակ իջած էր նամակին գրութենէն

հոգ) և ուր Վազգէն Շուշանեան խիստ յարձակողական գրախօսական մը ունէր «Տատրագոմի Հարսը»ի առիթով, զոր կոչած էր «մտքի ընդարձակ գիշորիւն»:

THE LETTERS OF GARO SASUNI AND KOSTAN ZARIAN
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Garo Sasuni (1889-1977) was a well-known figure in Armenian politics during the twentieth century as a member of the Armenian Revolutionary Federation. During 1914-1921, he fought on the Caucasian battlefields, was an MP of the Republic of Armenia and was governor of the province of Shirak. During the anti-Soviet uprising of February 1921, he was appointed the Minister of Interior Affairs of the Committee for the Salvation of the Fatherland. After the end of the uprising, he became an exile, and during the next five decades he was actively engaged in political and journalistic life. Besides, he taught and wrote, both in Paris and in Beirut, where he died. Sasuni published around twenty books on history, politics, and literature as well as his memoirs.

During his Paris years, in the 1920s and early 1930s, Sasuni was also active in the literary and cultural life of the community. He became acquainted with the writer Kostan Zarian (1885-1969). The two regularly wrote to each other 1930-1931. Six letters from Zarian to Sasuni were first published in the *Pakin* monthly during 1977-1978. Notwithstanding an editorial note stating that 15 letters would be published, no other letters were published. The whereabouts of the originals of these letters is unknown to us. Here we publish the six letters with certain corrections, alongside the full set of letters addressed from Sasuni to Zarian, with annotations. The originals of this set are kept in the Yerevan Museum of Literature and Art.